277566

#1002

E E S T I L O S S I D

k r o n o l o o g i a j a p l a a n i t ü ü b i d

M a g i s t r i t ö ö

Armin Neumann

27. mail 1935. aastal Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonnas filosoofia magistri kraadi taotlemiseks.

Suvet.
30.X.34
№ 347.

E. V. TARTU ÜLIKOOLI FILOSOOFIATEADUSK

E E S T I L O S S I D

k r o n o l o o g i a j a p l a a n i t ü ü b i d

Bibliotheca Universitatis Tartuensis

"c a s t r u m f o r t i s s i m u m"

1. detsembril 1934
kunnustatud ex. mesp
auhinna väärilseks

Arukask

Tartu ülikooli Sekretär

I O S A

tekst

S I S U K O R D

K i r j a n d u s l o e t e l u

J o o n i s t e n i m i s t u

S i s s e j u h a t u s lk. 1

K R O N O L O O G I A JA P L A A N I T Ü Ü B I D

I L o s s i d 13. s a j a n d i s t 8

A Reeglipäratu lossitüüp 8

Otepää, Lihula, Helme.

B Valmiv lossitüüp 17

Tartu, Karksi, Pöide.

C Küps stiil 29

Rakvere, Narva, Laiuse, Tarvastu, Haapsalu.

D Erandlik stiil 48

Tallinn, Paide.

II L o s s i d 14. s a j a n d i s t 55

A Kõrgstiil 57

Tallinn, Põltsamaa, Viljandi, Pärnu, Kuresaare.

B Redutseerunud stiil 76

Kolovere, Maasilinn, Vana-Kastre, Uue-Kastre, Kirumpää, Vastseliina, Kursi, Haaslava.

C Vasallilõssid 96

Virtsu, Rõngu, Kavilda, Rannu, Kongota, Antsla, Sangaste, Sõmerpalu, Vaabina, Kiltsi, Edise, Kalvi, Järve, Kasti, Velise.

III L o s s i d 15. s a j a n d i s t 109

Vasknarva, Toolse, Porkuni, Kiviloo, Vigala.

S T I I L JA M Õ J U T U S E D 119

Stiilitunnuseid. Põhja-Saksa, Preisi ja Skandinaavia mõjutusi. Tsistertslased. Lokaaltraditsioon.

T S I T A A D I D 134

L O S S I D E S A K S A K E E L S E D N I M E D 146

==========

K I R J A N D U S L O E T E L U

A. T r ü k i t u d t e o s e d.

A k t e n und R e c e s s e der Livländischen Ständetage. Herausgegeben von O. Stavenhagen. Erster Band, Erste Lieferung. Riga, 1907. Tsit. Akten u. Recesse.

A r b u s o w, L. Die im Deutschen Orden in Livland vertretenen Geschlechter. Jahrbuch für Genealogie, Heraldik u. Sphragistik. Herausgegeben von der Kurländischen Gesellschaft für Literatur u. Kunst, 1899. Mitau 1901. Tsit. D. O. G.

A r n d t, J. G. Liefländische Chronik II. Halle, 1753. Tsit. Arndt.

B o d i s c o, A. v. Das Schloss Lohde in Estland. Deutsche Monatsschrift für Russland. II. Jahrg. Reval, 1913. Tsit. Bodisco.

B o e t t i c h e r, A. Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen. I - VIII. Königsberg, 1894 - 1898. Tsit. Boetticher.

B r u i n i n g k, H. v. u. B u s c h, N. Livländische Güterurkunden. Riga, 1908 . Tsit. BB.

B u n g e, F. G. v. u. T o l l, R. v. Est- u. Liv-

ländische Brieflade I. Reval, 1856. Tsit. Brieflade I.

B u s s e, K. H. v. Kriegszüge der Nowgoroder in Ehstland in den Jahren 1267 u. 1268, nebst den Friedensschlüssen. Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv- , Ehst- und Kurlands, Herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der russischen Ostseeprovinzen, Riga 1849. IV Band. Tsit. Mitteilungen IV.

C e u m e r n, C. Theatridium Livonicum. Riga, 1690. Tsit. Ceumern.

C l a s e n, K. H. Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen. I Band: Die Burgbauten. Königsberg i. Pr. 1927. Tsit. Clasen.

D e n k w ü r d i g k e i t e n des Fürsten Andrei Michailowitsch Kurbsky. Mitteilungen I. Riga u. Leipzig, 1837. Tsit. Mitteilungen I.

E d e r b e r g, E. Neue Ausgrabungen im Revaler Schloss. Beiträge zur Kunde Estlands. X Band. 1. Heft 1924. Tsit. Beiträge.

E s s e n w e i n,A.v. Die Kriegsbaukunst .Handbuch der Architektur,II Teil,4.Band 1.Heft. Darmstadt 1889. Tsit.Essenwein,Kriegsbaukunst.

F r e y m u t h,O. Tartu linn orduajal. Koguteos "Tartu". Tartu,1927.Tsit. Freymuth,Koguteos Tartu.

G a d e b u s c h,Fr.K. Livländische JahrbücherI - II Riga,1780 - 1781. Tsit. Gadebusch.

G e r n e t,A. Verfassungsgeschichte des Bistums Dorpat. Reval,1896. Tsit. Gernet.

G e r n e t,A.v. Über die Geschichte Weissensteins. Reval,1892.Tsit. Gernet,Weissenstein.

G u l e k e, R. Alt-livland. Mittelalterliche Baudenkmäler Liv-,Est-,Kurlands und Oesels.Leipzig 1896. Tsit. Guleke,Alt-Livland.

H a g e m e i s t e r,H. Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. II T. Riga,1837. Tsit.Hagemeister.

H a n s e n,G.O. Geschichte des Geschlechts derer von Uexküll. I Band.Reval,1900. Tsit.Hansen, Familiengeschichte.

H a n s e n,H.J. Geschichte der Stadt Narva. Dorpat, 1858. Tsit. Hansen,Narva.

H e i n r i c i, Chronicon Lyvoniae. Ex rec. W.Arndt. Hannoverae,1874. Tsit.L.H.

H i l d e b r a n d, H. Livonica,vornämlich a.d. 13.Jhr. im Vatik. Archiv. Riga, 1887. Tsit. Hildebrand, Livonica.

H o c h m e i s t e r c h r o n i k, Die aeltere. Bearbeit M.Toeppen. Scriptores rerum prussicarum III. Leipzig, 1866. Tsit.Hochmeisterchronik.

H o l z m a y e r, J.B. Die Ordensvogtei Poida. Publikationen des Vereins zur Kunde Ösels. Heft I. Arensburg, 1891. Tsit. Holzmayer.

H u p e l,A.W. Topographische Nachrichten von Lief-und Ehstland. I Band. Riga, 1774. Tsit. Hupel I.

J a k u b o w s k i,J,i K o r d z i k o w s k i,J. Polska XVI Wieku. Tom. XIII. Inflanty. Czesc I. Warszawa. 1915. Tsit. Inflanty.

J o h a n s e n,P. Acht Bilder aus Estland 1615. Reval 1927. Tsit.Johansen,Acht Bilder.

J o h a n s e n, P. Die Estlandliste d. Liber Census Daniae. Kopenhagen - Reval, 1933. Tsit.LCD.

J o h a n s e n, P. Toolse loss. Odamees 1928. nr.3. Tsit. Johansen,Odamees.

K a r a m s i n, N. Geschichte des Russischen Reiches. V. Band, Riga, 1823. Tsit. Karamsin V.

K a r l i n g, S. Matthias Holl från Augsburg. Göteborg, 1932. Tsit. Karling, Matthias Holl.

K a r l i n g, S. Tartu universitets byggnadshistoria under den svenska tiden. Äratrükk "Akad. Rootsi - Eesti Seltsi aastaraamatust 1934." Tsit. Karling, Tartu universitets byggnadshistoria.

K e l c h, Chr. Lifländische Historia. Reval 1695. Tsit. Kelch.

K e n k m a n n, R.. Kesk-Eesti muistsete maakondade asend. Ajalooline Ajakiri 1933 a. nrl. Tsit. Kenkmann, Ajalooline ajakiri 1933. nr. 1

K r u s e, F. Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Ehst- und Curlands bis zur Einführung der Christlichen Religion. Dorpat, 1842. Tsit. Kruse, Necrolivonica.

K ö r b e r, P.E. Noch einige Notizen über das alte Schloss Sühneburg auf Oesel. Inland 1839, nr. 30. Tsit. Körber, Inland 1839.

L a i d, E. Eesti muinaslinnad. Tartu, 1923. Tsit. Laid, Muinaslinnad.

L a i d, E. Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest. Ajalooline Ajakiri 1933.nr.1. Tsit.Laid, Ajalooline Ajakiri 1933. nr. 1

L ö w i s o f M e n a r, A. Denkmäler aus der Vorzeit Liv- und Estlands I - II. Riga u. Dorpat, 1827. Tsit. A.Löwis of Menar, Denkmäler.

L ö w i s o f M e n a r, A. Über die Entstehung, den Zweck und den endlichen Untergang der Ritterschlösser im alten Livland. Mitteilungen I.Riga u. Leipzig, 1837. Tsit. Mitteilungen I.

L ö w i s o f M e n a r, K.v. Ausgrabung der Deutschordenskomturei Pernau. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprowinzen Russlands, 1896. Riga, 1897. Tsit. Szb.1896.

L ö w i s o f M e n a r, K.v. Ergänzungen zu dem Vortrage über "Ausgrabung der Deutschordenskomturei Pernau" Sitzungsberichte 1904, Riga, 1905. Tsit. Szb.1904

L ö w i s o f M e n a r, K.v. Die Burg Wesenberg in der estländischen Landschaft Wierland.Sitzungsberichte 1906. Riga.1907. Tsit.Szb. 1906.

Löwis of Menar, K.v. Neuschloss an der Narowa, ehemalige Vogtei des Deutschen Ordens. Sitzungsberichte 1910. Riga, 1911. Tsit. Szb. 1910.

Löwis of Menar, K.v. Die Burgruine Werder in Estland. Sitzungsberichte 1912. Riga, 1914. Tsit. Szb. 1912.

Löwis of Menar, K.v. Estlands Burgen. Arbeiten des II baltischen Historikertages zu Reval 1912. Reval, 1932. Tsit. Arbeiten II.

Löwis of Menar, K.v. Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga 1922. Tsit. Burgenlexikon.

Maydell, B. Das freiherrliche Geschlecht von Maydell. I. Fortsetzung 1868 - 1894. Reval, 1895. Tsit. Maydell.

Munthe, L. Kongl. Fortifikationens Historia. I - III. Stockholm, 1902 - 1911. Tsit. Munthe.

Napiersky, C.E.v. Verzeichniss der Schlösser u. Güter in Livland zu Ende der Ordenszeit. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Herausgegeben von F.G. von Bunge u. E.J.A. Paucker. Band VI. Reval 1851. Tsit. Arch. VI.

N o t t b e c k, E.v. und N e u m a n n, W. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Bd.I Reval 1896. Tsit. Nottbeck - Neumann.

N e u m a n n, W. Die Ordensburgen im sog.polnischen Livland. Mitteilungen XIV. Riga 1890.Tsit. Neumann.

N y e n s t a e d t, F. Livländische Chronik.Monumenta Livoniae antiquae II. Riga,Leipzig, 1839. Tsit. Nyenstaedt.

O l s s o n, M. En grupp runda Kastaler från romansk tid på Sveriges Östkust. Särtryck ur Fornvännen 1932. Tsit.Olsson, Kastaler.

O l s s o n, P.A. Skånska Herreborgar. Lund,1922. Tsit.Skånska Herreborgar.

O t t o, R. Zur Ortsbeschreibung und Entstehungsgeschichte von Burg und Stadt Dorpat. Aus Dorpats Vergangenheit, Dorpat 1918. Tsit. Otto.

P i p e r, O. Burgenkunde. München, 1912. Tsit. Piper.

R e i m c h r o n i k, Livländische. Meyer, L.Padenborn,1876. Tsit.Livländische Reimchronik.

R e i m c h r o n i k, Die jüngere Livländische,des B. Hoeneke. Dr. K.Höhlbaum. Leipzig, 1872. Tsit.Jüngere Livl. Reimchronik.

R e n a r d, E. Reinische Wasserburgen. Bonn, 1922. Tsit. Renard.

R e n n e r, J. Livländische Historien. R.Hausmann,K. Höhlbaum. Göttingen, 1876. Tsit. Renner.

R u s s o w, B. Chronika der Prouintz Lyfflandt. Riga . 1857. Tsit. Russow.

R u s s w u r m, C. Das Schloss zu Hapsal in der Vergangenheit und Gegenwart Reval, 1877. Tsit. Russwurm.

S e u b e r l i c h, H. Das bischöfliche Schloss zu Arensburg. Sitzungsberichte 1904. Riga, 1905. Tsit. Szb. 1904.

S k r i f t e r o c h B r e f v e x l i n g, Rikskansler Axel Oxenstiernas. I Band.Stockholm, 1888. Tsit. Oxenstiernas Skrifter I.

S c h i e m a n n, Th. Der älteste Schwedische Kataster Liv- und Estlands. Reval, 1882. Tsit.Schiemann,Kataster.

S c h n e i d e r, P. Versuche einer Rekonstruktion des Planes der Stadt Pernau ums Jahr 1550. Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau VI.,1911,Pernau Tsit. Schneider.

S c h u c h h a r d t, C. Die Burg im Wandel der Weltgeschichte. Museum der Weltgeschichte. Potsdam, 1931. Tsit. Schuchhardt.

S c h u l b a c h, A. Daaniaegne Narwa, NARVA 1931. Tsit. Schulbach.

S t a v e n h a g e n, O. Johann Wolthus von Herse. Mitteilungen, 17. Band. Riga, 1900. Tsit. Mitteilungen 17.

S t a v e n h a g e n, W.S. Album Livländischer Ansichten. Mitau, 1866. Tsit. Stavenhagen.

"Tartu" Koguteos. Tartu, 1927. Tsit. Koguteos Tartu.

T a u b e, M. Pödessche Brieflade. Mitauer genealog. Jahrbuch 1907. Tsit. Pödessche Brieflade.

U r k u n d e n b u c h, Liv-, Est- u. Kurländisches. Begründet von F.G.v. Bunge, fortgesetzt von H. Hildebrand, Ph. Schwartz, L. Arbusow und A.v. Bulmerincq. Band I - XII. Reval - Riga - Moskau, 1853 - 1914. Tsit. UB.

V a g a, A. Eesti Kunsti Ajalugu I. Tartu, 1932. Tsit. Waga, Eesti Kunsti Ajalugu I.

V i o l l e t - l e - D u c, Dictionnaire Raisonné de L' Architecture Francaise. III, V. Paris, s.a.

Tsit.Viollet-le-Duc..

W a c h, K. Flandrische und Brabantische Wasserschlösser. Belgische Kunstdenkmäler II. München, 1923. Tsit. Wach.

W a r t b e r g e, H. Die livländische Chronik. S.Strehlke.Berlin und Reval. 1864. Tsit.Wartberge.

W e s t r en- D o l l, A. Burg und Stadt Fellin zu polnischer Zeit. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1928. Tartu,1930. Tsit. Westren-Doll.

W r a n g e l l, G. Virumaa keskaegsed kindlused /lossid/ . Koguteos Virumaa,Rakwere 1924. Tsit. Virumaa.

B. T r ü k k i m a t a t e o s e d.

H e l m s, J. Livländische Chronik /Koopia Linköpingi ärakirjast Tartu ülikooli raamatukogust/. Tsit. Helms.

I n w e n t a r d e r S t a r o s t e i D o r p a t 1582. /Manuskript Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogus/. Tsit. Inventar.

K ö r b e r, E. Vaterländische Mekwürdigkeiten I. Wendau, 1802. / Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogus /.Tsit. Körber,Merkwürdigkeiten I.

J O O N I S T E N I M I S T U

J o o n i s t e n i m i s t u.

1. O t e p ä ä - Kruse, Necrolivonica. Tab. 66, IV.
2. L i h u l a - Ibidem, Tab. 64, XI.
3. T a r t u - Plaanid Stockholmi sõjaarhiivist.
   a/ Schwengell'i järgi.
   b/ Plaan aastast 1683.
   c/ Plaan aastast 1620.
4. P õ i d e - Holzmayeri järgi.
5. R a k w e r e - Waxelbergi järgi.
6. H a a p s a l u - täiendatult Löwis of Menar'i järgi.
7. H a a p s a l u - Waxelbergi järgi.
8. P a i d e - Löwis of Menar'i järgi /Waxelberg-Faehlmann/
9. T a l l i n n - Nottbeck - Neumann'i järgi.
10. S c h w e t z - Clasen' i järgi.
11. T a l l i n n - Nottbeck - Neumann'i järgi.
12. V i l j a n d i - Löwis of Menari järgi.
13. M a r i e n b u r g - Clasen'i järgi.
14. P ä r n u - Schneideri järgi / Sitzungsberichte Pernau VI/.
15. P ä r n u - Essen'i järgi / Sitzungsberichte Riga 1896/

16. P ä r n u - Plaan aastast 1640 /Sitzungsberichte Riga 1904./

17. P ä r n u - Brotze järgi./Körber,Merkwürdigkeiten I/

18. K u r e s a a r e - Seuberlichi järgi.[1]

19. W i r t s u - Löwis of Menari järgi.

20. R õ n g u - autori mõõtmiste järgi.

21. K a v i l d a - autori mõõtmiste järgi.

22. V a s k n a r v a - Löwis of Menari järgi.

23. V i g a l a - Hansenijärgi.

24. B u r t n e k - T r i k a t u a - R u h j a - Löwis of Menari ja Kruse järgi.

25. T u r a i d a - W a r t b u r g - Waxelbergi ja Essenweini järgi.

26. R a s t e n b u r g - Boetticheri järgi.

27. D ü n a b u r g - Neumann'i järgi./Mitteilungen XIV/

28. Eesti keskaegsete linnus-losside kaart.

---

[1] 18 - a, b, c, d, e — Plaanid Stokholmi sõja-Arhiivist.

S I S S E J U H A T U S

Ristiretkete ajastu tõi kesaja teisel poolel pöörde ka Läänemeremail elavate rahvaste ajalukku. Tähtsate kaubateede tõttu soodne asend sai saatuslikuks maale, meelitades vallutama isandaid nii idast kui läänest; otsustavaks maa saatusele sai aga sakslaste majanduslik-religioosset iseloomu kandev tung itta, mille tulemuseks juba 12. sajandi lõpul ristiusu algeid Väina suudmes. 1202 aastal asutatud Mõõgavendade Ordu sai kirikult juhitud aktsiooni käsilaseks ning peagi oli suur osa maad vallutatud läänest tulnud isandaile. Visa aga oli alluma maa põhjapoolne osa, mis sundis hädas abi paluma isegi rivaal Taanilt, mille tulemuseks hiljem maajagamine ja sellest tingitud edasised tülid; vaatamata sellele lääne sõjakunst võitis pärisrahva visa vastupanu: 1224 aastal oli maa lõpulikult allutatud. Kandus ka keskajale iseloomulik dualism värskesse provintsi, mis mitmeti nõrgendas vallutajate jõudu, ei takistanud aga loomast kindlustusvõrku kaitseks vabadust ihkaja pärisrahva kui ka põrnitseva idanaabri vastu. Kui siis 1237 aastal Saksa ordu päris oma eelkäijalt selle vallutused ning järgneval sajandil saadi lahti ka tülikast Taanist põhjarannikul, oli kogu Baltikum

Preisiga ühise isanda all. Hoogsalt jatkus võimukindlustus linnustevõrgu tihendamisega.

Nii kandus värskesse provintsi üks iseloomulikumaist keskaja kultuursaavutusist: kindlusarhitektuur. Millises suhtes on see samaiseloomuliste ehitistega mujal, selgub üksikasjalises vaatluses, et mõista aga täielikult kaitsearhitektuuri arengut Baltikumis - eriti Eestis - on vaatlusfooniks vajalikud olulisi viiteid kaitsearhitektuuri arengkäigust üldse.

Nii tuleks pilku heita vastavaloomulisile ehitisile juba vanade kultuurrahvaste juures, met aga mitte liig kaugele minna, tuleb esikohal mainida rahvast, kelle ehitustüüp sai keskaegse sõjaarhitektuuri üheks prototüübiks: v a n a d r o o m l a s e d. Laiakspaisunud riigi piiride kaitseks vajati ehitisi, kuhu võis mahutada suuri sõjaväeüksusi ning millede ruumijaotus vastas nii elu- kui ka kaitsenõuetele. Mugavamaks lahenduseks sai k a s t e l l: kvadraatne ehitis õuega keskel, piiratud kontsentriliselt eelkindlustega. See vana rooma ehitustraditsioon kandus suurel määral üle varakeskaegsetesse romaani maade kindlusehitistesse, olgugi teataval määral varieerudes vastavalt muutunud oludele.

Samal ajal valitses Põhja-Euroopas teine ehitusstiil kindlustes, mille tüübilisemaks esindajaks vanade germaanlaste v a l l - l i n n u s. See oli põhikujult vastand kastellile - ovaalne, kuna ehitusvormis oli rohkem mõõduandev loodusekui iinimkäsi. Algab võitlus nende kahe tüübi vahel, mis toob keskaegsesse linnusarhitektuuri suure dualismi: ühelt poolt rooma-frangi, teiselt poolt vana-germaani-saksi traditsioon. Need kaks prototüüpi ristlesid ning nii lõi kumbagipoolne otsene arengjoon vibreeruma, andes resultaadina mitmefaasilise arenguga keskaegse linnusarhitektuuri. Erilise suunatõuke lisaks endisele arengkäigule sai Euroopa fortifikatoorne ehituskunst aga eriti 12. ja 13. sajandil, milline ajavahe kujunes linnusehituse klassiliseks ajastuks. Uusi elemente tõid ristisõitjad: Väike- ja Ees-Aasias oli arenenud hoogus linnuste ehitamine vana-rooma traditsioonel, millised kandusid siia Bütsantsi kaudu, kus omakorda õitses kaitsearhitektuur eriti hilis-antiik ajastul.

Nii kohtus Süüria-Palestiina võitluspiirkonnas 12. sajandil kõik, mis oli tähtsamat kaitsekunsti vormis Euroopas ja Aasias. Nagu öeldud, kandusid rooma traditsioonid ka frankidele, mistõttu ei saa olla juttu täies-

ti uute printsiipide toomisest nende ehituskunsti; nende senine rakendus oli aga veel primitiivne - idarahvad olid arendanud asamu printsiipe kõrgema vormini. Nii tunti näiteks flankeerimist juba Justiniaani ajal, selle järjekindel süsteemi viimine on aga ida päritoluga. Muidugi ei võetud ida ehituskunsti tervelt üle, vaid koos koduste traditsioonidega arenes Süürias uus stiil, mis siis mõjus tagasi Euroopasse. Ühes sellega aga sai Euroopa linnusetüübi areng tõuke lõuna-prototüübi - kastelli - poole, milline areng algab pidevalt 13. sajandil, jõudes lõpule umbes kahe sajandi kestel. Vall-linnusest mõjutatud ebareeglipärase põhikujuga linnus saab üleminekuastmeks nelinurkse põhikujuga linnusele, mis vastavalt iga maa lokaaltraditsioonidele kujunes välja üldeuroopalikult 14. sajandil. Tüübi kujunemisel said aga omakorda määravaiks elemendeks ehitise otstarb, maapind ja ehitusmaterjal. Oli ju ka vana-rooma kastell arenenud vajadusest saada ruumi suuremale meeskonnale. Samuti näeme varakult nelinurksele põhikujule üleminevat veekaitsele ehitatud linnuseid Reinimaal, kus maapinna vormiv mõju polnud nii suur kui Lõuna-Saksa mägilinnustes. Lõpuks on ka olulise tähtsusega ehitusmaterjal, milleks sai endise vall-linn

nuse puu ja mulla asemele graniit, paas või telliskivi. Kõigi nende elemendega tuleb arvestada iga maa kindlusehitiste ajaloos, mis , nagu mainitud, omakorda põhineb lokaaltraditsioonele.

Konsekventsemalt kui mujal kastellitüüp arenes välja Saksa ordu maal, Preisis. Juba kaks peaeeldust soodustasid seda: otstarb ja maapind. Vajas ju ordu samasuguseid "kasarmuid" kui vanad roomlased. Teiseltpoolt olid ühes elavad orduvennad oma siseelusslähedalt seotud kloostritraditsioonega, mis põhjustas ruumidejaotuse laenamise kloostrilt. Suured ühisruumid lasid end aga grupeerida mugavamalt just kvadraadis, nagu seda näha juba vanemaiski kloostriehitisis - nii juba siit üks tõuge nelinurksele asetusele. Siiski ent ei tohi unustada ordu tegevuse algkohta, Süüriat, sealsete antiiktraditsioonidega, olgugi et viimasel ajal on vähepõhjendatult eitatud ida mõjutusi ordu kaitsearhitektuuris /Schuchhardt/.

Ordu ühiselamu, konvendimaja, areneb üheks kastellivormi järjekindlamalt läbiviidud tüübiks: nelinurkselt grupeeritud majad sisehooviga keskel moodustavad peakindluse, mida omakorda piirab eelkindlus. See tüüp kujunes välja pika arenemise järele, kus alul oli sega-

vaks põhjas esinev vana vall-linnus oma reeglipäratu asetusega. Siin aga aitas tõhusalt kaasa teine oluline element: maapind. Hilisemad linnused ehitati, otsimata looduskaitset, majanduslikult ja strateegiliselt tähtsatele punktidele, kusjuures lausik maa võimaldas vabalt uue tüübi arenemist, mis jõudis haripunkti 14. sajandil. Samal ajal teisiski mais algas domineeringut reeglipärane linnusetüüp **endiste reeglipäratute ehitiste üle.**

Nii kestis areng, kuni tulirelvad said ohtlikuks vanul printsiibel põhinevaile linnuseile. Suunamääravalt see toimus 15. sajandil: tuli uusi kaitseprintsiipe, mis viisid juba modernsele linnusehitisele senise linnuslossi asemel.

Eelpoolmainitud linnusehituse klassilisel ajastul, kui algas kastellitüübi areng, tõmmati ka Eestimaa lääne kultuurringi. On loomulik, et värskes provintsis, mis peagi näitas küllaldast elujõudu, algas analoogne arengkäik; oli ju Maarjamaal kindlusarhitektuuri peaehitajaks sama organisatsioon kui Peetrimaalgi, Saksa ordu. Kas see toimub täiesti sarnaselt sõsarprovintsile lõunas või luuakse siin uuele põhitüübile erigrupp, ning missuguseil teil, selgitagu üksikasjalik Eestimaa linnuslosside vaatlus.

==========

K R O N O L O O G I A J A P L A A N I T Ü Ü B I D

I. LOSSID 13. SAJANDIST.

A. Reeglipäratu lossitüüp.

Peale liivlaste ja lätlaste allutamist Väina ümbruses mõõgavendade ordu poolt otsustati nii majanduslikel kui ka poliitilisil põhjusil suunata edasine vallutus põhjapool elavate eestlaste maale. 1208 aastal algabki vabadusesõda mis visa ja mitmepalgelise võitluse järele lõpeb 1224 aastal Tartu vallutamisega. Mõni aasta hiljem murtakse ka viimane vastupanu Saaremaal. Algab lõpulikult võõravalitsus: põhjarannikul asus juba 1219 aastast Taani, lõunapoolsed maaosad jaotati ilmaliku ja vaimuliku võimu, ordu ja piiskopi, vahel. Oma vabadusest visalt kinnihoidev maa pärisrahvas kasutas aga iga võimalust, et tagasitõrjuda ebameeldivaid sissetungijaid. Maa tuli vallutada sammsammult, ühtlasi ehitades võimutugedeks kindlustatud kohti.

On loomulik, et sel rahutul ja võitlusrikkal vallutusajal polnud võimalik alata suuremate ehitustega: tuli leppida provisoorsete kindlustega, kusjuures neid rajati peamiselt endistele päriselanikkude linnustele.

Need eestlaste maalinnad-muinaslinnad olid oma kujult enam-vähem sarnased teiste põhjarahvaste linnustele, olles enamikus ovaalsed, mäekujult antud vormiga, põhinedes kõrgustikukaitsel. Peaosadest oli tähtis puust ja kivist ringvall, kuna lubjaühendust enne sakslaste maale tulekut ei tuntud; teiseks tähtsaks kindlustusabinõuks oli kraav: ei olnud muinaslinna üks külg küllaldaselt järsk või jatkus mäeseljandikuna, lõigati see läbi laia kraaviga, mille kaldale harilikult ehitati vall. Kuna muinaslinnad fortifikatoorse külje kõrval omasid ka teatud administratiivset tähtsust, asudes strateegiliselt ja majanduslikult tähtsatel kohtadel, on arusaadav vallutajate poolt ehitatavate linnuste rajamine endistele maa pärisrahva linnustele. See sündis nii eranditult koloonia algupäevil, ning alles hiljem - 13. sajandi lõpul - valiti kindlustamiseks ka teisi maa valitsemise seisukohalt tähtsaid paiku.

Sel esialgsel muinaslinnadele ehitamisel on omakorda suur tähtsus uute ehitiste tüübi kujunemisel, mis nii ei saanud vabalt areneda, vaid oli seotud endiste vormidega. Vana muinaslinna põhikuju segunes uue, läänest tulnud, vormiga, andes erilise segatüübi: algab juba eelpool mainitud kahe prototüübi võitlus, mis lõpeb areneva kastel-

litüübi võiduga.

Eesti linnuslosside ehitusajastu algpäevilt moodustavad sellise iseloomuliku grupi kolm maalinnadele ehitatud lossi: Otepää, Lihula ja Helme.

O t e p ä ä moodustas juba eelajaloolisel ajal tähtsa strateegilise punkti, kust möödusid Ugandit läbistavad kaubateed idapoolsele südamaale. On arusaadav läänest tulnud maavaldajate huvi selle linnuse vastu, nagu juba enne varakult idanaabergi oli korduvalt retketanud Otepääl. Kõrgel mäekünkal asuv muinaslinn oli üks kindlamaid maal juba oma asendilt - lääne sõjakunstile pidi see aga peagi alluma: esmakordselt põletavad sakslased linnuse vabadussõja alul 1208 aastal,[1] paar aastat hiljem teistkordselt.[2] Kui eestlased 1216 aastal olid sunnitud ühinema sakslastega idanaabri vastu, kindlustatakse koos viimasega linnus - nagu kroonik ütleb:" et habitaverunt ibi munientes castrum fortissime, tam contra Ruthenos, quam contra gentes alias adhuc nondum baptizatas".[3] Vaevalt siis saadi veel linnust täiendada kiviehitistega: põhjalikum linnuse väljaehitamine algas peale maa lõpulikku vallutamist 1224 aastal. Juba 1225 aasta sügisel olid uue linnuse müürid ülesehitatud - " castrum Odempe, novis habitatoribus inhabitatum invenit et firmiter aedifica-

tum".[4] Piiskop Aleksander jatkas ehitustööd.[5]

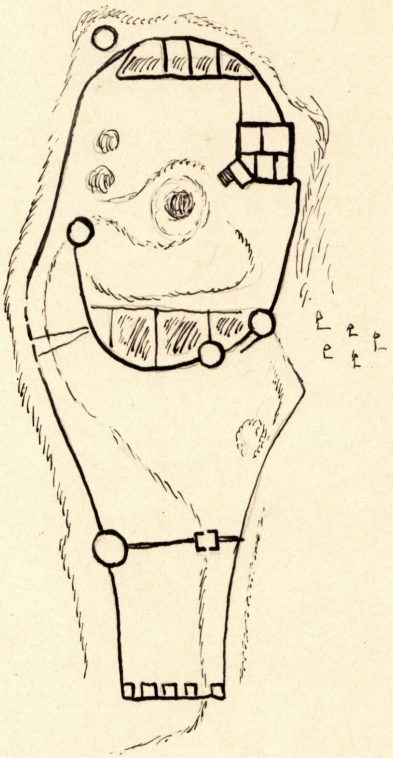
Otepää ei püsinud kaua kindlustatud kohana, küla selle ümber aga kasvas soodsa asendi tõttu kiiresti linnaks, millel 16. sajandi alul olid sillutatud tänavad.[6] Gerneti järele mainiti Otepääd viimati kindlusena 1386 aastal, hiljem vaid "borchsete in Odenpäh".[7] Seda ei saa täpsalt võtta: ka 1398 aastal esineb " slote to Odenpe"[8] ning pole mõeldav lossi häving järgmistelgi aastatel. Siin näib olevat vaid tähtsuse vähenemine uute suuremate linnuste arvel, kuna tuleb meelespidada linnuse varajast saamisaega, mis andis ehitusele teatud provisoorse iseloomu. Niisee ajajooksul kaotas tähtsuse ja lagunes mahajäetud hoonena. Juba 1555 aastal öeldakse Otepää kohta: arx antiqua diruta, nunc curia.[9] Lõpulikuks lagunemiseks aitas kaasa järgnev sõdade ajastu: 1690 aastal nimetatakse Otepääst veel lagunevat müüristikku, kuna 1789 aastal oli säilinud endisest kuulsast linnusest vaid kaevuase.[10]

Kavatiselt oli linnus mäe kujule järelandev reeglipäratu ehitis, nagu see arusaadav toodud ehitusajaloo juures . Plaanid Körberilt / pilt I / ja Kruselt / joon.1./ ehk küll mõlemad puudulikud ja fantaasiarikkad, toovad osalist selgust Eestimaa vanima kiviehitise põhikujju.

Pealinnus on kavatiselt ovaalne, järele-andes mäekujule, varustatud ümarate tornitaoliste ehitistega. Sinna omaaegsesse muinaslinna on hiljem ehitatud kivist lossihoone - neljakandiline ehitis, nagu see näha mõlemal antud plaanil / Körberil tähistatud a - ga/ Ehitisest põhjapool on kaevuase / Körber b /. Erilised nurgelised väljad pealinnuse lõuna- ja põhjaosas /joon. 1./ tähendavad arvatavasti omaaegsete puuehitiste jäänuseid. Sellele ovaalsele maalinnale ehitati lääne eeskujul põhjapoolsele kallakule eellinnus, millest eraldus vahemüüriga "zwingeri" laadne osa - Kruselt nimetatud "saksa eellinnuseks". Kahe eellinnuse vahel oleval läbikäigul asus nelinurkne väravakaitse, kuna eellinnuse välisäärde on joonistatud Krusé'lt eriliste nelinurksete tornide rida - arvatavasti vaba fantaasia tulemus. Linnuse siseruumistiku kohta esineb ürikulistelt vaid üks märkus, aastast 1477, kus mainitakse " sunte Ylsebeten" kabelit, mis omas isegi kaks Uexkülli vappidega varustatud kella. [11] Lossi müürid olid põllukividest, osalise telliskivi kasutamisega. [12] Suuremat selgust Otepää ehituskujju võiks tuua vaid kaevamine lossikohal, et määrata kindlaks ehitise täpne põhiplaan.

Sama iseloomuline kui Otepää oli teine osaliselt val-

Joon. 1.

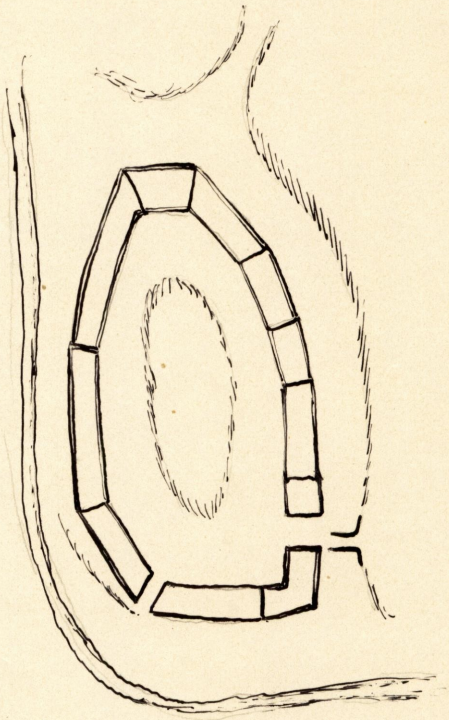
Otepää. Kruse järgi.

lutusajast päritolev ehitis - L i h u l a. Nagu teada, asutati juba 1211 a. Leali piiskopkond - küll rohkem vormiliselt kui tegelikult, kuna maa polnud veel kaugeltki vallutatud. Kohal asus varemalt muinaslinn, [illegible] /13/ Rootsi kuningas Johann'i katsekoos venna Karliga aastal 1220 asutada Lihulasse linnust ebaõnnestus - lühikese aja järele vallutasid eestlased kindluse.[14] Nime järele jäi Lihula kuni 1234 aastani piiskopiresidentsiks, mil uus piiskop Hermann nimetas oma asukohaks Tartu. Mis ajast on pärit uus kivilinnus, pole täpsalt teada. Renneri ja Russowi järele ehitas piiskop Hermann 1224 aastal Leal'i linnuse, koos sealse kloostriga.[15] Selleaegne castrum Leale[16] oli aga kindlasti vaid puust ehitis endisel maalinnal, nagu seda alul oli Otepäägi, sest poliitiline olund juba ei lubanud alata suurt ehitust. Kuid juba 1238 aastal on juttu uue lossi - Steinbergi - ehitamisest.[17] Seegi aeg oli liialt ärev, et alata plaanikindlalt uut ehitust; tuli kasutada osaliselt vanu ehitusosi, mis viis uue kiviehitise kavatiselt sõltuvusse endisest maalinnast; ovaalne põhiplaan jäi püsima. /pilt II, ~~III~~ joon. 2/ Mäekinku piirava ringmüüri siseküljel asuvad ehitised, nagu see oli tavaline linnuse

puu
majade juures:, sellele vana linnust jälgivale peaehitusele liitub mäeseljandiku jatkuval poolel läänest toodud kaitsesüsteemi liitena eellinnus, mis eraldatud pealinnusest äralõike-kraaviga. Üksikasjalisi andmeid linnuse kohta on vähe. Körberi joonistuselt aastast 1803 /pilt III/ näib, et osa ehitust on olnud maakivist, osa tellis-kivist - võimalik, et viimased osad põlvenevad hilisemast ajast, sest on loomulik, et linnust täiendati osaliselt uute ehitustega. Ruumidelt oli loss arvatavasti üsna mahukas - 1420 aastal, kui Saare piiskop soovib osta 1/3 Lihula lossist, mainitakse, et tähendatud osa on suur küll mahutama viis kuni kaheksa isandat koos kuueteist-kümne neid saatva sulasega.[18]

Lihula lõpuliku hävingu aeg pole teada. Tublisti sai linnus kannatada sõjakal 16. sajandil, mil venelased lossi vallutasid. Samuti räägib Russow rootslastest, kes tulistanud Lihulat põlevate kuulidega, süüdates selle värava.[19] Hiljem Rootsi ajal parandatakse küll loss, on aga siiski niivõrd iganenud, et hiljem - 17. sajandi lõpul laguneb ilmastiku mõjul. Hupeli teatel oli Lihula 18. sajandil juba ammu varemeis.[20] Praeguseni on varemeist vähe säilinud võrreldes sellega, mida nägi veel Storch mõõdunud sajandi alul /pilt IV/.

Joon. 2.

Libula. Kruse järgi.

Samasuguseid põhivorme kui kaks eelmist näitab ka orduloss H e l m e . Asendilt on Helme tüübiline maaninalinnus, kui siia ülekanda muinaslinnade asendinimetust: järsul mäeseljakul on jatkuvasosa äralõigatud kraaviga, saades nii päämiselt kõrguskaitsele baseeruva linnusekoha. Kuid ka veekaitset võis kasutada, mida võimaldas ligiolev Hummuli jõgi. Lossi alus kujutab endast põhja-lõuna sihis väljavenitatud ovaali /pilt V/, mille õhtupoolne külg sissepoole kumer - kohandatud kingule, millel lossasub. Lõunapoolsel küljel asus peavärav üle vallikraavi viiva sillaga, mille lõpus oli sillapea laadne eelkindlus; kogu viimati mainitud ehitusgrupp puudub Körberilt 1807 aastal joonistatud plaanil, küll on aga sellest juttu 16. sajandi Poola revisjonis.[21] Põhiplaan ümber müüri toetuvate siseruumidega laseb oletada endist maalinna, nagu sellele viitab ka asjaolu, et ligidal pole suuremaid maalinnu.

Helme lossi asutamisaasta pole teada; vanemas kirjanduses [22] levinud traditsioon, et Helme ehitas meister Jürgen von Eichstädt, on vähe põhjendatud. Müürijäänuste ja eelpoolkirjeldatud asendi järele otsustades võib Helme ehitust küll kindlasti dateerida 13. sajandi II.poolde. Hilisemais ehitusis valitseb hoopis teine vorm, nagu

müüritehnikagi viitab 13. sajandi esimestele ehitistele: tugevad müürid, peamiselt tahumata maakivist, massiivsed neljatahulised müüritornid /~~pilt VI~~/. Ürikuliselt esineb loss alles 1412 aastal[23], mis aga teisiti seletatav. Nimelt kuulus loss ordumeistri lauamõisate hulka, ei mänginud nii erilist osa maa administratsioonis, mis takistas siin tekkimast tähtsamaid säilunud ürikuid. Ka oli asend maa südames lossile kasuks, kuna vähe riivasid kohta sagedad sõjaretked koloonia algupäevil ja hiljemgi. See kõik põhjuseks, miks ürikuliselt loss nii kaua mainimata seisab. Alles sõjakal 16. sajandil tõmmatakse ka Helme üldkeerisesse ning vahetab 17. sajandil sageli oma peremeest. Osalt oli juba vana ehitus lagunenudki[24] - veel 1657 aastal kavatsevad rootslased lossi parandada[25] kuid juba järgmisel aastal laseb obrist Glasenapp linnuse õhku, et seda mitte anda poolakate kätte. Siit peale on Helme varemeis ning veel praeguseni on säilunud osa tugevat välismüüri, kuna nõrgema ehitusega siseruumid on varisenud.

B. Valmiv lossitüüp.

Peagi näitas noore koloonia elujõud end ka kaitsearhitektuuris. Uus võim oli saanud juba teatava seljatoe, mis võimaldas plaanikindlamat teotsemist. Mõõgavendade ordu järglasena tõi Saksa ordu maale omad traditsioonid mis aga eelpoolvaadeldud ehitusgrupis mõjule ei pääsenud. Kuid arengusuund oli antud ning läänes domineeruv kvadraatvorm algas väljakujunemist ka Eestimaa kindlusarhitektuuris. Algeid selleks on märgata juba ehitistes mis rajatud pea ühel ajal eelpoolvaadeldutega. Küll olid tekkimisolud samad kui ebareeglipärastel linnustel: ka need ehitised rajati endistele muinaslinnadele ning valmisid lõppkujul alles järgulise ehituse teel - ometi sisaldavad nad juba uue stiili algeid, on rohkem vabad kui eelmised maapinna vormivast mõjust.

Selliste linnustena tuleks Eestimaal arvesse kolm: Tartu, Karksi ja Pöide. Kui üks ehk teine neist läheneb enamkas varajasemale või hilisemale tüübile, siis tuleb meelespidada iga grupeerimise puudust, mis jaotab kunstlikult tükkideks oma arengus alati ühtlaselt-orgaaniliselt voolava elu. Eriti teravana ilmneb aga see periodiseeringu puudus materjali vähesuse juures, nagu see on nii käesolevalgi korral.

T a r t u piiskopilinnus on tekkimiselt kaasaegne

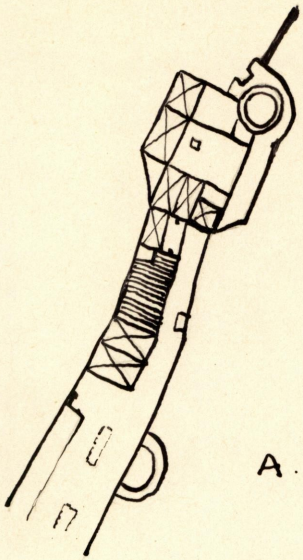
varemvaadeldud Otepääga. Kohal asus varem üks tugevamaid eestlaste muinaslinnu, mille vallutamisega 1224 aastal otsustati kogu maasaatus. Uue lossi asutamis-aeg pole kindlasti teada, kuid arvestades poliitilise olundiga maal peale vallutamist, pidid võitjad end kiiresti kindlustama. Nii võib lossi asutamisel kui terminus postquem olla 1224 aasta, terminus antequem aga 1234, mil mainitakse ürikuliselt esmakordselt "castrum Tarbatit"[26]. Piiskop Hermanni järglane Aleksander jatkas oma eelkäija tööd.[27] Linnuseehitamine toimus nähtavasti üsna intensiivselt, sest 1262 aastal löödi venelaste retk edukalt tagasi, kusjuures ka osa linnarahvast kindluses varju leidis, kuna polnud veel linnamüüri.[28] Peale mainitud retke tõuseb linnamüüri ehitamine teravalt päevakorrale, milleks palutakse tungivalt isegi Lübekilt abi.[29] Võimalik, et osaliselt jatkati ka kindlustustöid lossis.

Suurem tuleproov tuli Tartul, nagu kõigil teistelgi Eestimaa linnustel, läbiteha 16. sajandil. Kuid ka järgnev aeg polnud rahulik. 1625. aastal, kui rootslased Tartu vallutasid, sai linnus tublisti kannatada.[30] Rootsi ajal tekib lossi remonteerimise mõte, kuid 1667 aasta suur tulekahju hävitab koos linnaga ka suurema osa veel säilinud kindlusehooneid.[31]

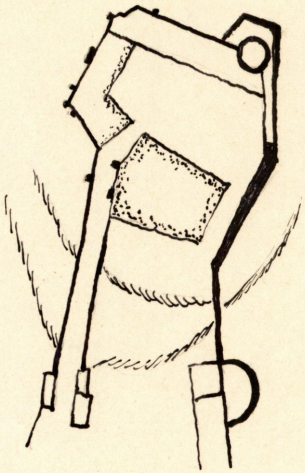
Kaitsemüür ja tornid hävisid Põhja-sõja ajal, mil suurem osa veel säilunud Eestimaa linnuseid lõpulikult lagunes.

Tartu piiskopilinnus asus umbes praeguse tähetorni kohal, kolmele poole järsult langeva kõrgustiku kagupoolses osas. Ta oli eraldatud eellinnusest läbilõikekraaviga, moodustades nii tüübilise maanina- ehk äralõike-linnuse nagu neid esineb tavaliselt ehitatuna endistele maalinnadele. Rootsi sõjaarhiivis leidub 20 erinevat Tartu plaani, kus piiskopiloss on toodud mitmeis variantides. Põhijoontes vähe erinevad on neis üksikasjus siiski suuri lahknevusi. Senini on eriti populaarseks saanud Schwengell'i plaan aastast1636, kus on toodud isegi üksikute lossiruumide võlvid /joon. 3a/. Ülejäänud plaanid grupeeruvad kõik plaani ümber aastast 1683 /joon. 3b/, millega sõnuti sarnane plaan Liivimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivis aastast 1689 /pilt VI/. Neile ligineb ka vanim plaaniskits Stokholmi sõjaarhiivis aastast 1620 /joon. 3c/, mis kõik õigustab neid plaane eelistama Schwengelli omale, vaatamata viimase detailsusele.

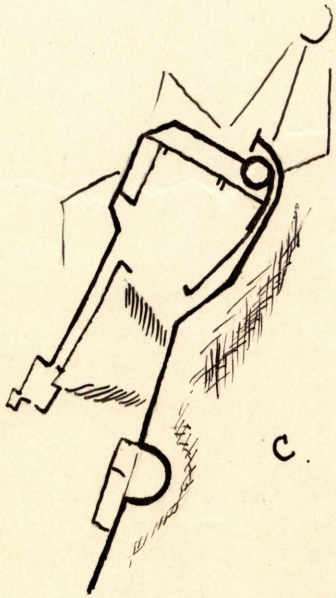
Toodud plaanide järele on linnus kavatiselt reeglipäratu, mille ühe tiiva moodustab pikk hoone ümartorniga nurgal, kaks teist tiiba on reeglipäratud nelinurksed

A.

B.

C.

Tartu.

ehitised, kuna kindluse välis/külg on ehitistevaba. Eelkindlus on välisküljelt mäeküljele järelandva kumera vormiga, seespool ühineb aga sirgjoonelisemalt peakindlusega. Eellinnust eraldab linnusest sügav kraav, mille üle viib kivist sild, lõppedes eelkindluse-poolsel otsal sillapea laadse ehitisega. Eriti tugevasti oli linnuse ja eellinnuse välisjoon kaitstud, kuna see oli linnakindlusega ühine. Eelkindluse osas on peale neljatahulise lossiväravat kaitsva torni välismüüris suur poolümar torn - nn. valge rondeel, arvatavasti lisandus hilisemast ajast. Peakindluse välismüür on eriti tugev, moodustades ümara nurgatorni juures koguni kahekordse müüristiku - vististe järgulise kindlusmüüri ehitamise käigu tulemus. Ümartorn pealinnuse nurgal - nn. piiskopitorn - moodustas ühes pikliku lossitiivaga tugevama ehitise kogu kindluses ning oli sälinud veel Rootsi ajal peale1667 aastast tulekahju /pilt ~~VIII - IX~~ VII - VIII/. See oli kolm ~~nurgeline~~ eksordne kivist ehitis, võlvitud keldriga, kusjuures kõik kolm korda on jaotatud omakorda kolmeks ruumiks, milledest suurem asub tornipoolses osas. Ehitis on tüübiline romaaniaegne linnusehoone tonnvõlvistiku ja neljatahuliste sammastega keldrikorral /pilt ~~IX~~ VIII/. Keskmine kord - Rootsi ajal nimetatud "Fortifications Arcly" on ühenduses tornipoolse

liiteruumiga ja võis nii teenida kaitseülesandeid ka keskajal. Võimalik, et siin asuski 1555 aastal mainitud "relvasaal"[32], kui see mitte identne pole kapiitlisaaliga.

Eellinnuses asusid mitmesugused majapidamisruumid, nagu seda hiljem Rootsi ajalgi. Et seal ka kahetorniline kirik oli, nagu see näha 1553 aastale dateeritud väheusutaval pildil[33], on täiesti ebaõige. Kui siin midagi aluseks on, siis vaid tõsiasi, et linnus kunagi omas kaks kabelit, nagu see oli tavaline suurema personaaliga kindlusis: üks lossiisandaile, teine teenijaskonnale. Mõõtudelt olid need aga väikesed - tavalised ruumid lossis.

Tartu piiskopilinnus - olles sõltuv oma kavatiselt maapinna kujust - kuulub siiski uuele tüübile suundujate hulka. Iseloomustavamaks on siin pealinnuse ehitistegrupp mis pole küll veel kindlalt-kvadraatselt liidetud, on aga siiski juba kaugel endisest ovaalsest põhiplaanist. Senise ümara, murtud joone asemele on astunud sirge joon suuremate nurkadega. Täiesti pinna mõjul vormitud on vaid eelkindluse välissein, mis on aga iseloomulik üldisele arengkäigule: eellinnus kui teisejärguline osa kogu süsteemis on oma arengus ikka konservatiivsem - sammub

järele peakindluse-lossi kujunemisele.

Juba rohkem vaba pinnamõjust on orduloss Karkssi. Ürikuliselt esineb "borchsukinge to Karkesen" juba 1258 aastal,[34] vaevalt aga oli loss ise tookord olemas lõpulikult väljaehitatud kujul. Arvatavasti asus mäekünkal, hilisema lossi kohal nõrk provisoorne ehitus - foogti asukoht - mille leedulased vallutasid ja põletasid 1297 aastal Riia linna ja ordu tülipuhul;[35] 1366 aastal sündis ~~juba~~ samuti suurem hävitustöö, nagu ürikus öeldud: "ein hus genant Karcus si gewunnen mit gemmerlichin virretnisse und vorwusten is mit deme..."[36]

Millal toimus lossi lõplik väljaehitamine, pole teada. Arndt'ilt on levinud traditsioon, nagu oleks Karksi ehitanud ordumeister Goswin von Herike 1357 aastal[37]. Sellele toob Körber luulelise varjundiga lisandusi: 1274 aastal saanud hilisema lossimäe all orus leedulastelt lüüa ordumeister O. von Rodenstein suure hulga kaaslastega. Langenud maetud tule/vasele lossimäele ning kohale ehitatud nende mälestuseks kabel koos preestri ja kirikuteenrite elumajaga. Ehitust nimetati "Kerkhus", mis varieerus hiljem "Karkhus'iks". Loss olla piiratud 1367 aastal tugeva müüriga, mil sinna elama asus ordufoogt[38]. Nii Arndti kui ka Körberit tuleb võtta

suure kriitikaga. Juba viimane väide Karksi foogtkonna asutamisest aastal 1367 ei vasta tõele, kuna ürikuliselt esinevad foogtid Karksis palju varem[39]. Lossi asutamisajale võib ligineda ürikmaterjali puudusel vaid oletustega. Nagu mainitud, võis esialgne linnus olla vaid provisoorne - arvatavasti puust ehitis. Seda tõendab Karinnuse põletamine leedulastelt 1297 aastal. [illegible]. Võib oletada, et lossi väljaehitamine sündis peale esimest leedulaste retke - nii siis 13. sajandi lõpul ja 14. sajandi alul, nagu võib oletada ka maakivist müüride ehitustehnikast. Arvatavasti oli osa müüristikku juba varem ehitatud, nagu varajasemale kavatisele baseerub ka hiljem lõpulikult väljaehitatud linnus. Nagu oleks loss pääle valmimist alles piiratud ringmüüriga, käib risti vastu tookordistele ehitustraditsioonidele, mil esimesena tavaliselt ehitati kas torn või tugev müür.

Asendilt on Karksi tüübiline maaninalinnus, nagu seda enamik muinaslinnadel asuvaid losse, asudes ühest küljest äralõigatud, veekraavist piiratud mäeveerul /pilt IX/. Olgugi kaitsesüsteemilt sarnanedes vanematele linnustele, on Karksis juba tunduvalt esitatud uue tüübi alged. Küll

jälgib eelkindluse joon veel mäekuju, müüritornid on vanamoeliselt nelinurksed ja asetatud sissepoole kaitsejoont, peakindlus aga esineb juba enam-vähem kvadraatsena: kaks suuremat hoonet moodustavad külgtiivad, kuna kvadraatne õu on suletud kahest küljest vastasseisvaid ehitusi ühendavate müüridega. Läänepoolne tiibhoone on kaitstud pealinnuse läänеotsal asuva erilise zwingeri-laadse õuega. Kogu ehitus näitab vabamat vormikäsitlust, olgugi, et segavad mõjurid olid samad eelpoolvaadeldutega.

Ehitise siseruumidest mainitakse 1441 aastal lossikabelit[40], mis vaevalt identne on Körberi "kerkhusiga". 1442 aasta visitatsiooniaruandest võib järeldada üsna suure meeskonna asumist Karksis[41].

Lossi hävinemisest pole teateid. Veel 1633 aastal oli see kaitsevõimeline,[42] lagunes arvatavasti ajajooksul ilmastiku mõjul. Praeguseni on säilinud vaid osa eellinnuse müürist koos nelinurksete tornide varemetega /~~pilt XI~~/.

Põhiplaanilt üleminekuastmesse kuulub ka orduloss P ö i d e Saaremaal. Ürikuliselt mainitakse lossi esmakordselt 1290 aastal,[43] kust aga võib järeldada lossi olemasolu juba aastaid, kuna räägitakse kui vanast

korraldusest, et "voget von Poyden" saadud maksust maksis igal aastal 40 marka hõbedat Goldingenile.1255 aastal, mil normitakse foogtide kohalesaatmise korda, [44] lossi veel ei olnud - nii ehitatakse loss ajavahemikus 1255 - 1290 . J. B. Holzmayer, kes möödunud sajandi lõpul korraldas Pöidel väljakaevamisi, oletab, et lossi ehitas meister Jürgen von Eichstädt peale 1263 a. Kaarma saarlaste mässu mahasurumist, ehk kui võtta aluseks ürikus esinev aasta 1290, võiks tagasi minna vähemalt kuni 1275 aastani[45]. Ehitisest mainitakse ürikuliselt 1299 aastal torni, kuhu saarlasi vangi heideti[46], samuti esineb 1312 aastal "thurm von Poida"[47]. Sellest peale kuni hävinguni pole lossist mingisuguseid teateid. Jüriöö mässu ajal 1343 aastal piirasid saarlased lossi ning meeskond, kel polnud abi loota, oli sunnitud kapituleeruma. Piiratuile lubati vaba äraminek, mida aga hiljem ei täidetud: meeskond surmati, loss hävitati[48].

Üheks kiire kapitulatsiooni põhjuseks oli lossi asend: lai küngas [redacted][49], ei võimaldanud erilist looduskaitset, vaid pea kaitserõhk oli ehitusel endal. Lame maapind aga omakorda võimaldas vabamat vormiarengut. Põhiplaani Pöide lossi kohta on valmistanud aastal 1888 - 1889 ettevõetud väljakaeva-

miste põhjal J. B. Holzmayer, mida aga kui asjaarmastaja töö tulemust tuleb võtta suure kriitikaga. Võrreldes Holzmayerilt kirjeldatud lossiaset praeguse lossiasemega, näib ülimal määral kahtlane temalt toodud kirjelduse tõelikkus. Ei võinud ju kohal umbes nelikümmend aastat tagasi olla palju rohkem säilinud kui praegu. Üldjoontes vähemalt aga võib toodud plaani usaldada /joon. 4/.

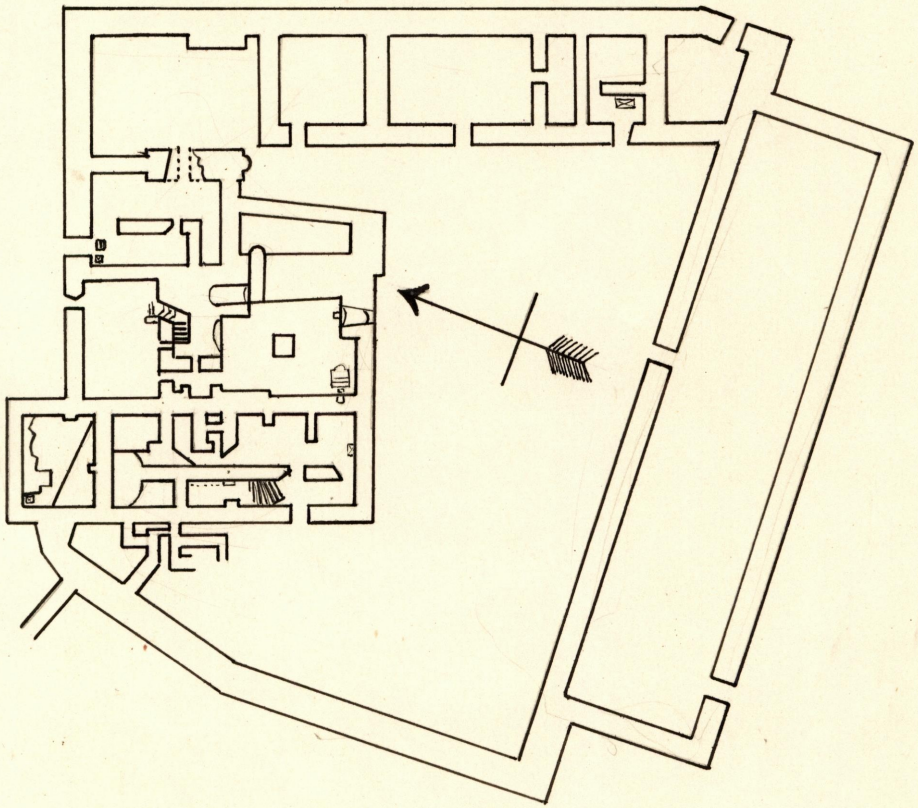
Põhikujult moodustab Põide linnus murtud nelinurga , kusjuures lossi kaks ehitustiiba on uuestiilselt täisnurgas, kuna lossiõu tõmbub peaehituse poole kitsamaks - nähtavasti, et olla ligemal peatorni kaitsele. Lõunapoolse lossihoovi küljele joonistatud piklik nelinurk on praeguse Põide kiriku põhiplaan. Et seal juba lossi ajal kirik asus, nagu Holzmayer arvab, on täiesti ebaõige: ordulossid ei tunnud sarnaseid iseseisvaid suuri sakraalehitusi. Kui jääda arvamisele, et praeguse kiriku ebaharilikult pikk ja kindluselaadne kuju on tingitud vanade müüride kasutamisest,[50] võib tõenäoline olla vaid oletus, et seal asusid muud linnuseruumid, moodustades pika ehitistiiva. Sellest omaaegsest ehitusgrupist on veel säilinud praeguseni väike osa kiriku koorikuljel /~~pilt XII~~/. Linnuse peahoone asus loodes, moodustades nelinurkse ehitise torniga ühel nurgal, mis juba

ulatub veidi flankeerivalt üle müürijoone. Peahoone läänepoolses suuremas ruumis arvab Holzmayer leidvat omaaegse refektooriumi, kuna keskel teisel korral asuv suur sambaga ruum võis olla kapitlisaaliks. Kogu see ruumidegrupp eraldub ülejäänuist ebaharilikult paksu müüriga, moodustades nii omaette terviku teiste ruumide kõrval, mis arvatavasti omasid vähema tähtsuse.

Lossi sirgjoonelise kavatise vormimisel oli tähtud osa ka ehitusmaterjalil, milleks oli peamiselt paas, kuna põllukivi esineb vaid alusmüürides. Telliskivi pole ehituses veel kasutatud, vaid akna ja uksekohad on müüritud erilisest pehmemast paest, mis lasi end kergemini vormida. Arvatavasti ei puudunud linnuses ka puuosad, nagu see tavaline ka suuremates ehitistes tol ajal. Võimalik isegi, et Pöides puu üsna ohtralt domineerus, mis omakorda viis lossi kiirele kapituleerimisele - tugev linnus nii kergesti polnud allunud, nagu selgub hilisemate ehitiste juures.

Kavatiselt on Pöide eriline linnuseehituse põhielementide liide: peahoone oma massiivsete seintega, kokkusurutud romaanipärase ruumistikuga ja kvadraadile lähenev põhivormiga on ligidane normanni Donjon'ile - tornelamule, mis moodustas õieti keskmise vormi kahe eel-

Joon. 4.

PÖIDE. Holzmayeri järgi.

pool mainitud prototüübi vahel; täisnurga all grupeeruvad ehitustiivad aga viitavad uuele arengsihile, mis viis samuti kvadraatsele lossikujule-konvendihoonele. Veel väikene õiendus ühes ehitustiivas, suuri ühisruume teistele tiibadele ning reeglipäratu nelinurk tõmbub kvadraatseks uueks lossitüübiks. See arenguaste polnud enam kaugel.

C. Küps stiil.

Areng küpse stiili poole jõudis peagi lõpule, mida soodustas omakorda suur intensiivsus linnuste ehitamises, ületades 13. sajandil isegi sõsarkoloonias Ida-Preisis areneva ehitustempo. Selle juures tuleb veelkord mainida plaanivormivaid tegureid, mis eriti orduehitistes olid määrava tähtsusega: ehituse otstarb, maapind ja ehitusmaterjal.

Ordu vajas ehitisi oma liikmeile, kes olid kindla korra järele jaotatud üksustesse, sarnanedes sisekorralt kloostriorganisatsioonile. Nii ka orduehitiste siseruumistik osalt laenatud kloostrilt: suured ühisruumid, refektoorium, dormitoorium, saal, kabel, mida oli aga kõige otstarbekohasem paigutada nelinurksesse gruppi. Alul üks ühisruum õgvendas plaanil vaid ühe tiiva, siis tõi teine ruum ehitisele juba ühe reeglipärase tiibadegrupi, kuni kolmas ehitis andis lossile nelinurkse kuju. Veel üks tiibhoone ~~kabelile~~ vabale küljele ja ruumidegrupp oli suletud: areng oli kastellitüübini jõudnud, mis ordumail kandis erinime - konvendimaja.

Teiseks kujumääravaks teguriks sai maapind. Koloonia algupäevil ehitati losse endistele muinaslinnadele ja kõrgematele kohtadele, et kiirema ajaga saada tugipunkti

äsjavallutatud maal, mida rahutu aeg ei lubanud kaua ehitada. Sellest olundist tingituna vormisid maapind ja endised muinaslinnad uusi ehitisi. Nüüd oli aga olund muutunud: esialgsed tugipunktid olid kindlustatud, edasine ehitamine võis toimuda juba plaanikindlalt, kusjuures kohamäärajaks olid teised motiivid : ehitati koloonia siseelus majanduslikult ja strateegiliselt tähtsatele kohtadele, kusjuures lossiase - meks sageli tuli valida madalik. Küll asusid ka muinaslinnad maa elu sõlmpunktidel, muutunud aeg ja olud tõid aga uusi tähtsaid keskusi , vajavaid samuti kindlustamist.Agraariseloomu kandva koloonia majanduselu suundus enamasti madalatele kohtadele, kus ligidal liiklemiseks ülitähtsaid veeteid: sinna suundus ka uue ajastu kindlusarhitektuur. See madalikule ehitamine soodustas aga vabamat vormikujundamist, nagu üldiselt veelinnused juba varakult teistes maades võtsid kvadraatset kuju.

Vormiarengus tähtis oli ka ehitusmaterjal. Senini kasutati vanemates ehitistes peamiselt tahumata maakivi, nüüd tuli juurde - lõunas telliskivi, põhjas paas, mis oma iseloomult võimaldasid sirgemat joont, kui vormiarendamisel tänamatu maakivi. Küll kasutatakse viimast

veel peamüüride täiteks, siiski seevõrra küllaldase telliskivi või pae liitega, et ehitusstiil kaotas oma esialgse kohmakuse.

Küpse stiili esindajateks 13. sajandist on esmajoones kaks Taani rajatud lossi: Rakvere ja Narva. Mõlemad on saanud oma lõpuliku kuju ordult 14. sajandil , põhialuselt aga siiski jäänud 13. sajandisse, mis õigustab nende vaatlemist selles osas.

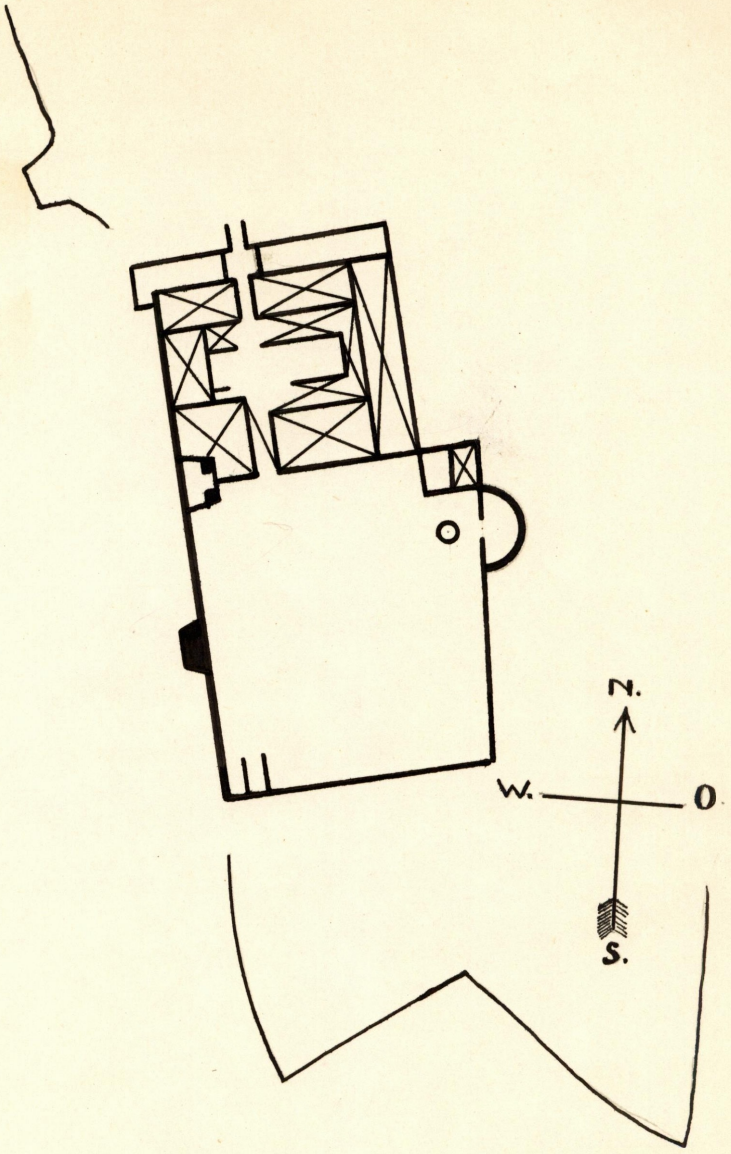
R a k v e r e asutamisajaks on peetud vanemate ajaloolaste poolt 13. sajandi esimest veerandit, põhjendades seda Russowi väljendusega: peale 1223 aasta ehitasid taanlased Rakvere ja Narva[51]. Kroonikas pole aga aeg sugugi piiritletud ning nii võib seda laiendada kogu Taani valitsemisajale. Kui vaadelda tookordset poliitilist olundit, näib täiesti võimatuna, et Taani sai ehitada oma valitsemise esimesel järgul maale nii suurt linnust, kuna oli tegemist Tallinnagi kaitsmisega. Ürikuliselt esineb Rakvere esmakorselt 1252 aastal,[52] hiljem - 1267 aastal - mainitakse lossi vene kroonikas "Rakovor'i" nime all, millist linnust venelased asjatult piiranud[53]. Nii näib tõenäolik, et loss ehitati teise Taani aja esimesel poolel ja oli 1267 aastal juba küllalt kindel, et vastupanna venelaste

retkele.

Kaitseiseloomult Rakvere on kõrgustikulinnus, asetsedes pika, küllalt kõrge moreeni lõunatipus /~~pilt XIII~~/, kus varemalt oli olnud eestlaste muinaslinn. Ehituskavatises, võrreldes endiste lossidega, on uus sirgjooneline müüristik nii linnuse, kui ka eellinnuses, mis koos moodustavad pikliku, veidi reeglipäratu nelinurga. /joon. 5/. Põhjast ja osalt loodenurgast kaitseb pealinnust kitsas "zwingeri"laadne eelõu, kust keskelt viib värav lossiõue. Sisehoonete grupeerumine laseb oletada siin mitmeid ehitamisjärke. Puuduv harmoonia ümber õue asetatud ruumistikus võib olla küll algava tüübi tunnus, kuid ka oleneda järgulisest ehitamisest; sest võib arvata, et Taani ajal jõuti valmis ringmüüriga - nagu see tavaliselt oli esimene ehitamisjärjestus - siseruumistik aga valmis lõpulikult alles 14. sajandil, ordu valitsusajal. Nii annab kabeli ebanormaalselt pikk kuju lossi idatiivas tunnistust hilisema ehitamisjärgu ruumijaotusest, kus tuli arvestada juba olevate ehitistega. Samuti ei harmoneeru siseehitusega linnuse edelanurgas asuv nelinurkne ruum, mistõttu hiljem ehitatud, kogu ehitisgruppi haarav ristikäik lossiõuel ei anna sellele tervikulist muljet. Et aga kogu

linnusemüüri kuju juba alguses võis olla kvadraatne, ilma seda kujundavate ehitisteta, seda näitab eelkindluse vorm. 13. sajandist näivad pärit olevat ka nelinurksed tornid lossi lõunaküljel, samuti eelkindluse edelanurgas, mis oma asendilt seespool linnusemüüri tuletavad meele Karksi torne, nagu seda neljatahuline vormgi, mis tavaliselt esineb vanemate linnusetornide juures. Eelkindluse idaserval, sissekäigu kõrval asuv poolümar torn on oma iseloomult suurtükitorn, kuuludes ehitamisajalt arvatavasti 15. sajandisse. Waxelbergi plaanil joonestatud ringvall ümber mäe on ehitatud venelaste poolt, ei kuulu nii ehituselt lossiga ühte. Praeguseni pole müürist midagi säilunud, kuna seda kasutati ehitusmaterjaliks, nii nagu venelased müüriehitusel kasutasid linna maju[54]. Ka linnus, mkannatanud tublisti 16. sajandil, lagunes sellele järgneval ajastul. Nii on Waxelbergi plaan 1683 aastast valmistatud juba täiesti varemete järgi, sest 1656 aastal Rootsi - Vene vahel uuesti puhkenud sõjas räägitakse küll kogu Virumaa laastamisest 1657 aastal, Narva piiramisest - Rakveret aga enam ei nimetata. Samuti ei esine Rakvere enam Põhja-sõjas, olgugi et Viru ka siis oli retketamise tallermaaks.

Joon. 5.

RAKVERE. WAXELBERGI JÄRGI.

Samasse ajastusse kui Rakvere asutamine on vanemailt ajaloolasilt dateeritud ka teise Taanilt rajatud Virumaa linnuse Narva ehitamine. Russovi järele asutasid taanlased Narva peale 1223 aasta, mille järele ongi asetatud linnuse tekkimine 13. sajandi esimesse veerandisse. See on osaliselt samade väidetega ümberlükatav kui Rakvere asutamine samal ajastul. Nii esiteks oleks Narvast kindlasti rääkinud Läti Hendrik, kelle kroonika ulatub kuni 1227 aastani ning kes Taani alast rääkides nimetab linnustest vaid Tallinnat- Revelet. Teiseks pole juba tolkorral maal valitsevate olude tõttu mõeldav sellise ehituse teostamine, mis nõudis küllaltki kindlat olukorda maal. Taani koloonia tema esimesel perioodil aga oli oma sisemise nõrkuse tõttu vaevalt võimeline sarnasteks üritusteks. 1223 aasta algas suure eestlaste mässuga, kes isegi Tallinnat piirasid, kuna aasta teisel poolel okupeerisid ordumehed kogu Virumaa, sügisel piirasid venelased kuu aega Tallinnat. Waldemar II ise aga oli vangistatud Schwerini krahvi poolt. 1227 aastal läks Virumaa uuesti ordule, kelle käes püsis 1238 aastani. Ka selles ajavahemikus puuduvad igasugused teated Narvast. Jääb üle Narva asutamisajana Taani teine valitsusperiood, mis algas 1238 aastal ja kestis

järgmise sajandi neljanda kümneni.

Vene kroonikad, mis räägivad sündmustest Narvajõel kuni 1268 aastani, tunnevad vaid kahte linnust Taani maa-alal: Kolõvani-Tallinnat ja Rakovor-Rakveret; Rugodiv-Narvast pole veel juttu. Ometi käsiteldakse hilisemates dokumentides, mis puutuvad Viru ala, ikka Narvat eraldi. Nii seda kroonikate vaikimist kuni 1267 -68 aastani võib seletada vaid Narva linnuse puudumisega[55]. Ürikuliselt esineb linnus esmakordselt 1277 aastal, mil Taani pealik Eylard von Oberge ennast nimetab "capitaneus per Estoniam, Narviam atque Revaliam"[56]. Nii on Narvajõe kaldale asutatud ajavahemikus 1268 - 1277 uus linnus. Näib tõenäoline, et linnus asutati piiriäärse kontroll- ja kaitsepunktina, mis seda enam mõistetev kaubatee tõttu, mis viis üle Narvajõe Venemaale. Mõistagi ei puudunud kindlusel tähtsus ka riigikaitse mõttes, kuna idanaabriga polnud vahekord kunagi ohutu. Nii on seletatav piirikaitseks ehitatud linnuse tekkimine kohe peale sisekaitse ülesandel ehitatud Rakveret.

Narva linnus võis olla esialgsel kujul üsna väike - ta ei riiva palju ajalookäiku järgneval ajastul, ei esine ürikutes. Linnusealaks oli arvatavasti vaid väike osa praegusest Hermanni kindluse pindalast, nimelt

jõepoolne osa, mis eraldatud maapoolt suure kraaviga nagu see näha plaanidelgi 17. sajandist /~~pilt XIV~~/[57]. Võimalik koguni, et kohal asus varem eestlaste muinaslinn, nagu arvab ka dr. Johansen[58]. Nii võib oletada Narvas tavalist ehituskäiku linnuste juures: enne piirati müüriga pealinnuse ala - praegusel korral kindluse õu ühes esimese eelkindlusega - alles siis jatkati saadud kaitse varjus ehitust. Nii sai Narva linnuse peaehitus oma põhikuju Taani ajal, mis jäi ka hiljem edasiehitatud linnusele. Sest vaevalt võib uskuda, et Hermanni-kindlus lõpulikul kujul valmis Taani ajal, kuna provints oma sisekorralt oli selleks nõrk - isegi vasalle ei suudetud valitseda, ammugi siis rakendada maa ~~järele~~ JÕUDE sarnasele suurele pingutusele kui seda nõudis tugeva linnuse ehitamine. Leiduva ürikumaterjali põhjal võib oletusi teha Taani aja lõpul ettevõetud kindlustustööde kohta. Nimelt on säilinud kaupmeeskonna kaebus 1342 aastast Taani kuningliku võimu esindaja Konrad Preen'i peale, kes neid sundivat nelipühiks Narva linnuse juurde tulema, vaatamata sellele, kas see on müüriga piiratud või mitte /castro circumvallo AT vel non/[59]. Sellest kaupmeeskonna kaebusest võib järeldada, et oli käsil eellinnuse piiramine müüriga. Nähtavasti ei

suutnud loss koos esimese eelõuega oma väiksuselt kaupmeestele küllaldast varju pakkuda. Et jutt on teisest, suuremast eelõuest, näitab asjaolu, et 1345 aastal annab Taani kuninga Waldemar IV nimel asevalitseja Stigot Andersson Narva kaupmeestele ja kodanikkudele uue õiguse: kui venelased linnakese peale peaksid langema, siis võivad kodanikud üle kolida eellinnusesse "mis meie lossi juures asub" ja seal elada samade õigustega, kui vanas kohas[60]. Arvestades, et linn oli tol ajal veel väikene, mahtusid elanikud lossi suuremasse eelõue, milline ehitis valmis nii just enne Taani aja lõppu.

Milline kuju oli pealinnusel Taaniajal ja palju on ehitises orduaegset? Oma põhiplaanilt Narva linnus tuletab meele teist taaniaegset kindlust Virumaal - Rakvere: samalaadne kvadraatne pealinnus, millele liitub veidi suurem piklik-nelinurkne eelõu. Ka kindluse peatorn, Pikk Hermann, oma asendiga seespool müürijoont viitab vanemale päritolule. Neist punktest väljudes näib oletus, et Narva oma põhialuse sai Taani ajal, paika pidavat . Lõpulik väljaehitus toimus aga juba ordu valitsusajal. Kõigepealt siseruumistikus. Et kindlus võis olla kvadraatne ilma ehitisteta müürikülgedel, seda tõendab Rakvere eelõu. Nähtavasti oli tung reeglipä-

rase linnusekuju poole taani ehitistes omandanud teise kuju - võttes lihtsalt vormilt üle selle, mida teistes - peamiselt orduehitistes - mõjutas sisearhitektuur, hoonetegrupp. Nii näib, et Narva konvendihoonelaadne klausuur lõppkujul väljaehitati alles ordu ajal, juba eesolevasse sobivasse vormi, nagu ka ehitati osa hooneid eelkindlusesse. Ka praegused välisosad kindlustussüsteemis näivad olevat orduaegse päritoluga. Nii on peakindluse müüri ülemine osa ühes rinnatisega hilisemast ajast, millele viitab laskepilude uueaegne vorm /~~pilt XV~~/. Ühes peakindluse müüri täiendamisega on orduajal ehitatud ka suurema hoovi pool asuv flankeeriv tornilaadne ehitis, mille müüritehnikaks ja maschikuleid meeletuletav friis on erinevad muust ehitisest /~~pilt XVI~~/. Kaheksakandiline torn peakindluse edelanurgal kajastab Preisis levinud nurgatorne redutseeritud kujul, mitte-harmonaerivalt kogu ehitusstiiliga. Võimalik, et samalaadne torn asus ka linnuse kagunurgal, nagu see näha 17. sajandist pärit oleval - küll veidi fantastilisel - Narva vaatel[61]. Jõepoolses kindlustusosas on tugevakaareline müürialus kahtlemata pärit ordu ajast, mil see oli vajalik kindluse täeliku väljaehitamise puhul /~~pilt XVII~~/. Ka dansker on sama-

aegne liide, teenides siin erilist otstarvet - veevarustust. Kuid ka teist tavalist otstarvet - külgtulistamist - rahuldas see küllaldaselt. Lõpuks näib kindluse peatorn - Pikk Hermann - samuti oma praeguse kuju saanud alles orduajal. Nagu öeldud, kuulub torn oma aluselt vanemasse ehitusjärku. Võimalik, et see moodustas omaaegse taanikindluse keskpunkti - donjonilaadse massiivse ehitise. Praeguse kõrguseni torn vaevalt küündis, vaid selle dikteeris 1492 aastal vastaskaldale ehitatud Jaanilinn: et saada järelvalvet ja ülekaalu vastase kindluse üle, kõrgendati torni. Nagu oleks kogu torn pärit 16. sajandi algusest[62], on vaevalt usutav, kuna ta vormidelt kuulub vanemasse aega, mis küll sellega seletatav, et varem ehitatud osa dikteeris ka juurdeehitusele omad vormid. Nii kuulub Narva oma lõpulikult väljaehituselt 14. , osalt isegi 15. sajandisse, mil piirikaitse idas läks eriti teravaks. Kui aga kogu linnust on käsiteldud 13. sajandi grupis, siis just põhjusel, et sellest sajandist päritolev alus vajutas oma pitseri ka kogu hilisemale ehitusele.

Eriti hoogsalt uue stiili poole läks areng juba ordult endalt asutatud linnustes. Tüübiliseks näiteks, kuidas veekaitsele baseeruv linnus vormiarengus edasijõudis, on L a i u s e orduloss. Linnuse asutamise

kohta puuduvad ürikulised teated. Esmakordselt mainitakse Laiust 1406 aastal[63]. Tegelikult tookordsetes oludes kestis sarnase lossi ehitamine kauem kui kuus aastat, mis põhjal võib juba Laiuse tekkimisaega tagasiviia 14. sajandisse, arvestades aga koha strateegilist ja majanduslist tähtsust, tuleb arvata lossi tekkimist 13. ja 14. sajandi vahetusse.

Põhiplaanilt Laiuse kujutab nelinurkset veekaitsele põhinevat linnust, mille kolmel nurgal asuvad flankeerivad ümartornid /pilt ~~XVIII~~ X/. Läänest kaitseb lossi umbes sama suur kvadraatne eellinnus, eraldatud pealinnusest kraaviga[64]. Loss on ehitatud peamiselt maakividest, kuid juba paremas müüritehnikas kui varem ehitatud Helme ja Karksi. Akende ja kaarte juures on kasutatud telliskivi /~~pilt XIX~~/. Erinevusena eelkäivate linnustega võrreldes on flankeerimissüsteemi järjekindlus nurgatornides, mis siit peale esineb juba sagedamini, saades järgneval sajandil üheks Balti linnustegrupi erijooneks. Vanale traditsioonile põhineb aga Laiusel eellinnuse asetus, mis tuletab meelde muinaslinnadel asuvaid maaninalinnuseid. Lossi tugevama kaitse moodustas tornidega ringmüür, mis aga polnud, nagu kõrgstiili ehi-

tistes, seesasuvate kiviehitiste seinteks, vaid piiras õues asuvaid müürile toetuvaid puuehitisi. Nagu 16. sajandil poola revidendid ütlevad, piiranud lossi kolmest õueküljest puuehitised "à la Moskovie"[65]. Körberilt kabeliks tähistatud ruum lossi loodenurgas näib olnuvat ainuke tugev kiviehitis linnuses - kas seal aga kabel asus, on küsitav, kuna ordulinnustes enamasti hoiti kinni ida-lääne suunast. Linnuse puumajad on olnud kahekordsed, kusjuures alumine kord teenis sõjasulaste eluruumina. Peaväraval asus puust piginuki-taoline väljaehitis, millest sai edukalt flankeerida. Loss kogu oma sisustuselt on olnud lihtne - "prosta" - nagu mainivad poola revidendid[66].

Keskmise tugevusega linnus kannatas palju 16. sõjakal sajandil; oli aga sellepeale vaatamata 17. sajandil kaitsevõimeline ning 1700 aastal on loss veel nii terve, et anda talvekorterit siin peatuvale Karl XII-le[67]. Lõplikult hävis linnus Põhja-sõja kestel ning praeguseni on sälinud vaid ühe nurgatorni külg koos mõne külgmüüriga /~~pilt XIX~~/.

Viljandi komtuurkonna alla kuuluva lossina ehitati kas 13. sajandi lõpul või 14. sajandi alul T a r v a s t u orduloss. Ürikuliselt esmakordselt mainitakse lossi

1414 aastal[68], kihelkonda küll juba 14. sajandil; tihedalt asustatud hää põllumaaga kohas lossi tekkimine eelmainitud ajavahemikus näib aga üsna tõenäoline olevat.

Loss asus kõrgemal saaretaolisel künkal, piiratud veega, olles nii iseloomult vesilinnus. Kohal asus varem muinaslinn[69]. Kui varem niisuguses olustikus ehitatud linnus oli pinna ja endise ehitise mõju all /Laiuse, Helme/ , näitab Tarvastus kindlakskujunenud põhivorm oma konsekventsust: loss on nelinurkne konvendima- ja tüüpi ehitis, põhjatiivas erilise, eelõue-laadse juurdeehitisega. Kahjuks on ainuke kasutadaolev, Villebois'lt 1832 aastal joonestatud plaan /pilt ~~XX~~ XI/ puudulik, mis ei luba teha üksikasjalikke järeldusi ehitise põhiplaanikohta. Loss püsis kaitsevõimelisena kuni 16. sajandini, mil muutus varemeiks püssirohu plahvatuse tagajärjel[70]. Hiljem poolakad kavatsesid lossi uuestiehitamist, millest aga loobuti kuna müüristik oli liig purustatud[71], Küll aga soovitati sealt ehitusmaterjali vedada Tarvastu kiriku parandamiseks[72]. Praeguseni on säilinud veel tahumata maakividest müüriosi, mis meenutavad Helme varemeid.

13. sajandist põlvenevate küpsete lõsside hulgas võtab

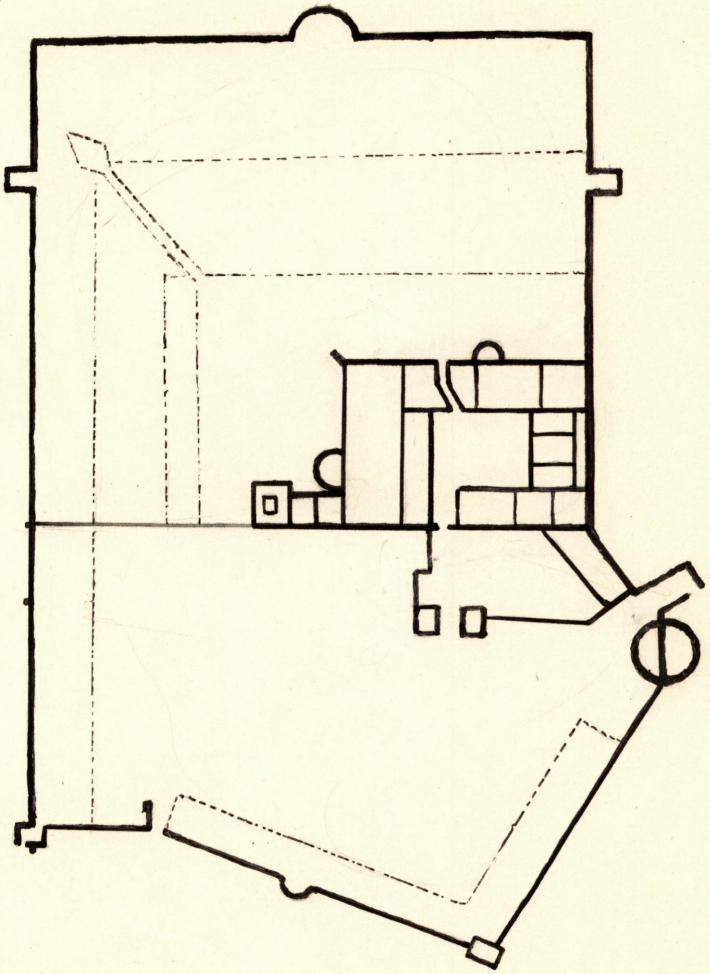
teatud erikoha piiskopiloss H a a p s a l u. Asutamisaastana vanemas ajalookirjanduses toodud 1228 pole põhjendatud. Alles viiskümmend aastat pääle mainitud aja, 1279, on juttu Haapsalu doomkirikust[73]- arvatavasti põlveneb ka loss sellest ajastust, olgugi et esineb ürikuliselt esmakordselt alles 1293 aastal[74].Haapsalu linnus kuulus Saare-Lääne piiskopile, kelle asukohaks oli alul Vana-Pärnu. Sealse katedraali hävitasid 1263 aastal leedulased[75], mis ajast pääle piiskop valis uueks residentsiks Haapsalu. Nii tuleb Haapsalu lossi ja katedraali ehitamist arvata ajavahemikku leedulaste retkest kuni 1279 aastani. Muidugi ei põlvene kogu linnus oma mitmekordse müüristikuga sellest ajastust - lõppkujul valmis see alles ajajooksul. Ehituskäiku puutuvaid märkmeid ürikuis ei leidu pääle ühe, kus aastal 1449 räägitakse rahast, mis hoitakse katedraali parandamiseks /pro reformatione cathedralis ecclesiæ Hapezellensis/[76]. Jüriöö mässu ajal 1343 aastal piirasid eestlased ka Haapsalut, vallutamist takistas aga kiiresti kohalejõudnud sakslaste abivägi[77]. Teine teadaolev retk Haapsalule oli 1383 aastal, mil ordumehed D. Uexküll'iga ja J. Scherenbekega öösel tungisid üle müüri linnusesse, tapsid osa vaimulikke, rüüstasid kiriku ja va-

rakambri /armarium/ ning põletasid "suurema lossi" / castrum maius/ ühes toomisandate elamutega[78]. Mis mõeldakse aga ürikus nimetatud "castrum maiuse" all, vastandina varemalt - 1314 aastal[79] - esinevale "castrum minus'ele? Küsitava väärtusega on Russwurmi oletus, nagu tähendaks vastavad väljendused lossi jaotust piiskopi ja ordu või jälle piiskopi ja toomkapiitli vahel[80]; nii ka oletus, nagu oleks linnus laia teega jaotatud kahte eraldatud ossa[81]. Kui 1383 ordumehed põletasid s u u r e m a l o s s i t o o m i s a n d a t e e l a m u t e g a, näib küll, et mõlemaid tuleb otsida eellinnusest, kuna vaevalt pääseti pealinnusesse põletama väikesearvulise meeskonnaga. Võimalik, et castrum maiuse all mõisteti linnuse endist hoonestikku eellinnuse murdjoonelise müüriga piiratud idaosas, mis asutamisajalt n näib olevat vanem kui kavakindlalt läbiviidud peahoonet piirav müüriosa /joon. 6/. Selles viimases osas aga asusid toomisandate elamud, milline õu oli arvatavasti eraldatud idapoolsest osast müüriga, mis ühendas edelapoolset ringmüüri otsesuunas kiriku kellatorniga. Nii vähemalt osaliselt lahendub kahe müürijatku otstarb edelapoolses ringmüüris. Polnud raske öisel röövsalgal ületeda kohati kergelt kaitstud ringmüüri, et põletada

puuehitusi mõlemas õueosas.

Loss ise on erinev ordulossidest just oma kloostrilaadse kavatisega: terve edelatiiva võtab oma alla kirik, esinedes nii täiesti iseseisva ehitisena hoonetegrupis. Ordulossides aga oli sakraalehitus tavaline ruum, nagu kapiitlisaal või refektoorium. Erilist osa kaitsesüsteemis etendas läänetiivas asuv Bergfried'i tüüpi ümargune torn, mille ülesandeks oli lossi kaitsemine läänest, eelkindluse poolt, viimase vallutamise puhul. Lossi idatiib, asetuselt kõige lähem peaväravale, oli samaks puhuks veelgi tugevamalt kindlustatud, silmnähtavalt sellepärast, et selle tiiva läbi viis võlvkäik lossi sisehoovi. Nagu näha vanadelt plaanidelt, oli selle tiiva ees avar müüriga piiratud kaitseõu, kuhu pääses eelkindlusest kahe neljatahulise torni vahele ehitatud värava kaudu. Erilist osa etendas kaitsesüsteemis ka kiriku käärkambri kõrval asuv neljatahuline kellatorn, mille ülesandeks oli arvatavasti lossi kaitsemine lõuna poolt. Millal pealinnuse ehitisgrupp lõpulikult valmis, on raske öelda. Aastal 1314 oli see juba olemas, kui jääda arvamisele, et castrum minus on linnuse peahoone. Nii võidi selle ehitusega alata juba 13. sajandi lõpul, kuna kirik oli olemas juba 1279 aastal.

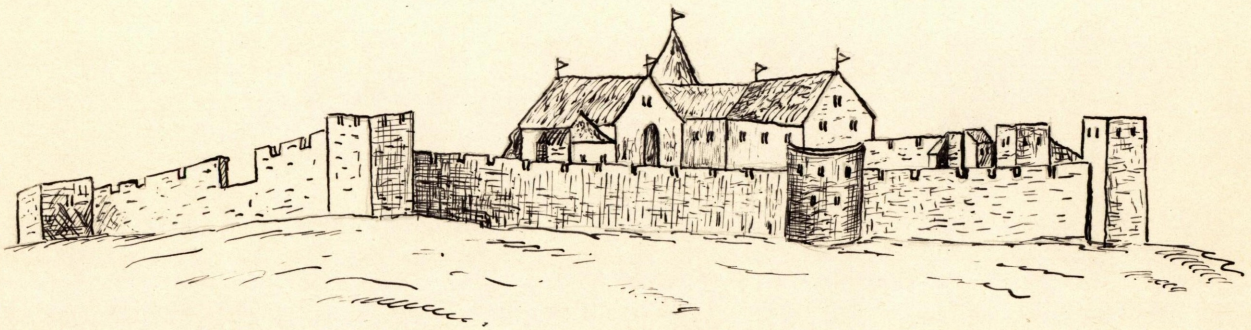
Joon. 6.

HAAPSALU. Taienõuetult Löwis of Menari j.

Võimalik, et vanema ehitúsosana esineb Bergfriedi laadne torn läänetiivas, millele juurde grupeerusid tiibehitised. Loss on ehitatud kindla plaani järgi, jättes kavatiselt tervikliku mulje, nagu ka vastavalt sel ajal valitsevale stiilile tiibhooned esinevad kiiludega, mitte aga veel ühise pultkatuse alla surutult, mis juba hilisema ehitusstiili tunnusmärk /JOON 7/. Ehituslisandusi hilisemast ajast on peamiselt välises ringmüüris, kus asuvad poolümarad tornid on suurtükkidele ehitatud 15. sajandil - väljaarvatud peavärava juures asuv torn, mis põlveneb vanemast ehitusajast ~~grupist~~, Mitte varem kui 14. sajandist põlvenevad ka kaks piginukki linnuse peavärava, millised kaitseehitised saavad suurema leviku alles mainitud ajastul.

Linnus lagunes tublisti 16. sajandil, kuni 17. sajandi alul rootslased võtsid ette parandusi lossi ja ringmüüri kallal[82]. Suurema ehitusperioodi moodustas aga Jakob de la Gardie valdusaeg, mis algas 1628 aastal. Lossi põhjatiiba koos suure "kuningasaaliga" kasutati tookord elamiseks[83]. Magnus de la Gardie, kes isa surres 1652 aastal päris Haapsalu lossi, kavatses seal põhjalikku ümberehitust, milleks valmistati vastavad projektidki arhitekt Matthias Hall'ilt[84]. Väljaehitu-

Haapsalu. Waxelbergi j.

Joon. 7.

seni aga ei jõutud ning 1688 aastal hävitas tulekahju suure osa lossist[85/]. Täiesti varemetesse langes ehitis Põhja-sõja ajal. Praegu kasutatakse restaureerituna veel lossikirikut, mis on huvitavamaid arhitektuurtooteid üleminekuaja stiilis - selle ligem käsitlus aga ei kuulu siia.

D. Erandlik stiil.

Eelpoolvaadeldud linnustes arenes p[l]aanitüüp pidevalt küpse stiili poole, kusjuures esines vaid sekundaarse tähtsusega kõrvalekaldumisi. Alati aga ei läinud arengujoon nii otseselt. Segavaks sai siin eriti linnuste järguline väljaehitamine: ristlesid erielemendid, andes erandtüübilisi arhitektuurtooteid, mis ei paendu ühegi kindla stiilireegli alla. Selliseid erandnähteid Eestimaal 13. sajandi linnusarhitektuuris on Tallinn ja Paide.

T a l l i n n a linnus oma esimesel ehitusperioodil on tekkinud esimeses grupis käsiteldud linnustega sarnastel tingimustel. Kui 1219 aastal Taani kuningas Waldemar II maandus eestlaste tugevaima linnuse Lindanise all Eestimaa põhjarannikul, kindlustas ta end vallutatud linnuses. Läti Hendriku teateil ehitas Waldemar II kohale uue kindluse[86] ja pöördus peale selle valmimist kodumaale tagasi, jättes meeskonna vastvalminud kindlusesse. Arvatavasti ei saadud alul ettevõtta suuremaid ümberehitusi, vaid tuli leppida endise muinaslinna kohendamisega, kuna Waldemar II ärasõit toimus juba vallutamisaasta sügisel. Linnuse moodustas vististe vaid palissaadiga piiratud mäehari, mis nõlvapoolselt küljelt

oli kindlustatud kraavi ja müüriga. Vaevalt, et ka järgnevail aastail Taanil võimaldus ettevõtta suuremat ehitust, kuna olukord värskes koloonias oli üsna segane, nagu Taani riigi siseelugi polnud tol ajal kuigi tugev. Olukord muutus 1227 aastal, kui ordu okupatsioon tegi lõpu Taani valitsusele Põhja-Eestis. Uus peremees hakkas agaralt võidetud positsiooni kindlustama, piirates senise provisoorse kindluse tornide ja kraavidega[87]. Kuid vaevalt sai ordugi midagi põhjapanevamat linnusekujus läbiviia, sest juba 1238 aastal lõpeb okupatsioon ning algab uuesti Taani valitsus, mis kestab kuni 1346 aastani. Sellest ajast arvatavasti on pärit Tallinna linnuse põhikuju lõplik väljakujunemine, millesse tõi osalisi täiendusi alles järgnev orduaeg. Kuid see viimane kuulub juba järgnevasse ajastusse.

Oma kavatiselt on Tallinna loss-castrum minus-vastandiks kogu toomemäele - castrum magnusele - trapeetsikujuline, ühe murtud küljega läänetiivas. Kindlusenurkadel arvatavasti olid tornid, vaevalt aga sellisel kujul väljehitatud kui neid orduajal näeme, nagu linnusemüürgi lõpulikule kõrgusele ehitati alles hiljem - ordu valitsusajal. On korduvalt ülehinnatud Taanit ehitusmeistrina Tallinnas, oletades nagu oleks lossi müüristik ja

tornid lõplikult valminud Taani ajal. Siseorganisatsioonilt lodev, tulunduslikult vähetasuv, oli Baltikumi põhjarand Taanile rohkem koormaks kui kasuks, millest tihti üsna vähe hooliti. Nii pole ka mõeldav siia sarnase imposantse kindluse ehitamine, nagu seda on Tallinna loss. Ainukene, mis kandus edasi ka hilisemale ehitusjärgule on kindluse müürijoon. See oma sirgjoonelisusega on iseloomulik Taanilt ehitatud lossitüüp, ilma et selleks erilist mõjutust oleks annud suured sisehitused. Nii ei moodusta Tallinnas linnuse peaehitist mitte nelinurkne hoonetegrupp, vaid palasi kuningliku asehalduri - capitaneus' e - elumajana sisehoovi lääneküljel. Oma mõõtudelt oli see ehitis sarnane tol ajal pea üldeuroopaliselt levinud palasidele, mille tüübilisemaid esindajaid on palasid Saksamaal - Goslaris, Wartburgis ja Braunschweigis. Esimesele sarnaneb Tallinna p palas koguni mõõtudelt, kuna kogu ehitis oli läbiviidud arvatavasti põhjamaiselt lihtsamas stiilis. Alumisel korral võisid asuda rüütelkonna eluruumid, ka kabel, kuna üleval asus suur saal - valitsustoimingute ja pidude jaoks. Hoone ees oli kaheharuline välistrepp, mille alusmüürid nähtavale tulid 1922 aastal ettevõetud kaevamistel[88/]. Üldjoontes ühtivad need andmed palasi p

plaaniga, mis antud vanadel kaartidel. Uudisena leiti uks ja omaaegse ehitise võlvitud alumisele korrale viiv trepp[89]. Arhitekt Ederberg, kes toimetas väljakaevamisi, ühtib Neumanni arvamisega[90], et palasi peakorra aknad on olnud hoovipoolsel küljel, kuna kolm suurt aknaavaust välismüüris põlvenevad alles hilisemast ajast. Palasi asend kaugemal nurgasasuvast hilisemast peatornist - Pikk-Hermannist - tõendab omakorda viimase tekkimist alles hiljem; nagu oleks mõlema vahel ühendusteeks olnud mingi maast kõrgemal olev käik, on liig kunstlik oletus[91]. Teised ehitised peale palasi olid arvatavasti puust ja hävisid jäljetult. Tallinna linnuse vaatlus lõpulikul kujul kuulub juba järgmisse ossa, millisest ajastust on pärit ehitustäiendused kirjeldatud taaniaegsele linnusele.

Teine, samuti erilist iseloomu kandev ehitis, mis põlveneb oma põhialuses 13. sajandist, on P a i d e ordulinnus. Järvamaa oli juba koloonia algpäevil tüliõunaks Taani ja ordu vahel. Olukorda tõi teatud lahenduse Stenby leping 1238 aastal , mille põhjal Taani sai tagasi Tallinna, Viru- ja Harjumaa, ordule aga jäi Põhja-Eestist ainult Järvamaa, kuid tingimusega, et ta sinna ei tohi ehitada linnuseid. Selle klausli murdis aga

Ex bibl. univ. Tart.

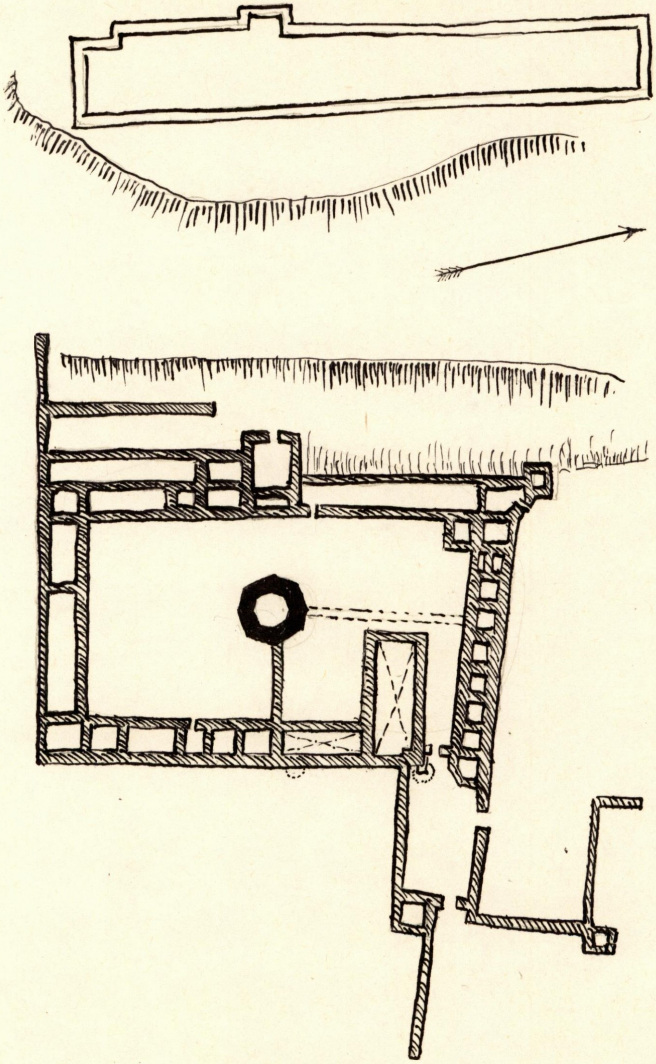
ordule õnnetu Durbe lahing 1260 aastal, mis sai ohtlikuks kogu kolooniale. Nii algab ordu mõni aasta peale seda oma põhjapoolsema linnuse ehitamisega[92]. Arvatavasti asus siin varemalt miski puust provisoorne ehitis, endisel maalinnal[93], kuna ju Järva foogte nimetatakse juba 1252 aastast alates[94]. Kuid ka hilisem kiviehitis ei valmi mitte korraga, vaid peamiselt kahes suures ehitusjärgus. Lõpulikult valmis Paide arvatavasti 14. sajandil, kui ordu oli oma valdusse saanud maa kuni põhjarannikuni.

Täpsema kasutadaoleva, Faehlmanni, plaani järgi aastast 1827, mis täiendatud Waxelbergi plaani alusel, võib teha teatud oletusi Paide ehitusajaloo üle /joon. 8/. Erilisel kohal linnuse kaitsesüsteemis oli tugev kaheksatahuline haldus-torn, mis oma asendilt - keset hilisemat lossiõue-näib olevat osa esimesest ehitusjärgust: hilisem ehitusstiil ei tunnud sarnaseid torne linnuse keskel, kuna peakaitse võttis üle majadegrupp ümber õue /~~pilt XXI~~/. Oma kujult on torn Saksamaa mägilinnustes esinevate nn. Bergfried'ide tüübiline jäljend, sarnanedes peaaegu täpsalt ühele neist - Steinsbergis[95]. Siseruumistikult torn jaguneb viieks korraks, mis ühenduses kitsa keerdtrepiga paksus seinamüüris.

Väljaarvatud ülemine kord, kõik teised on kaetud võlvidega; alumine kord ulatub sügavale maa sisse, moodustades linnusevangla. Sissekäik väljast torni oli teisel, köetaval korral, kuhu pääsis ainult kerget puutreppi mööda, mida oli võimalik vaenlase tuleku puhul kergesti kõrvaldada. Nagu plaanilt nähtub, asus peatornist kirde pool vanema lossi ehitistegrupp, moodustades ruumilt 1/4 hilisema lossi ehitusalast. See endine lossihoov oli arvatavasti müüriga piiratud nelinurkne plats, kus asusid massiivse haldustorni varjus teised linnuseehitised - võimalik, et koguni puust. Sel kohal asuv lossikirikuna märgitud ruum kuulub juba hilisemasse ehitisgruppi, mida tõendab ka kiriku välisnurgal asuv echauguette-tüüpi nurgatorn[96], millised alles 14. sajandil esinevad Baltimail, nagu need üldiselt ki umbes samal ajal said suurema leviku. Nii siis ligikaudu sajandi vahetusest on pärit lossi laiem väljaehitamine, mis koos endiste ehitisosadega andis linnusele hoopis erineva kavatise. Senine peatorn jäi uue lossiõue keskele, mille ümber grupeerusid ligikaudu kvadraatselt lossiehitised. Uus linnus nagu endinegi tuges veekaitsele. Läänepoolsel küljel oli peahoonestik kaitstud kahekordse eelkindlusega, mille esimeses osas asus suur

- veel 1683 aastal säilinud hoone - lossitall. Idast kaitses lossi zwingeritaoline neljatahulise nurgatorniga eelõu, mis nagu põhja ~~laengi~~ poolnegi segab linnuse üldgruppi, millel on üldjoontes märgata tungi kastellitüübi poole. Vanastiilsest tornideasetusest sissepoole ringmüüri on Paide osaliselt vabanenud, kus väravatorn läänekülgel kannab juba flankeerimistunnuseid, samuti ka vähemad nelinurksed tornid ehitistegrupis põhja-ja idatiival. Haldustorn linnuseõues aga tuletab meele Saksa mägilinnuseid, milline asend siin pole mitte sealt võetud eeskujul, vaid nagu teada järgulise ehitamise tulemus. Nii omame siin näite linnusena, kus esineb vanu printsiipe üsna erilisis variandes koos uue stiili algetega.

Linnus, mis oli Renneri järgi paremaid Liivimaal[97], sai tugevasti kannatada 16. sajandil, mil eriti venelased olid huvitatud Paidest. Suuremaid ümberehitusi korraldas siin Rootsi valitsus 16. ja 17. sajandil[98], mis aga ei toonud tagasi lossile endist tugevust ning 1636 aasta Stokholmi riigirae otsus "Paide lammutada", lõpetab selle kindluse ea[99]. Praeguseni on säilinud üksikuid müürivaremeid ja kaheksatahuline haldustorn, mille ülemine osa viidi endisesse kujju möödunud sajandi lõpul[100]. /~~pilt XXII~~/

PAIDE. Waxelberg-Faehlmann'i j.

II. L O S S I D 14. S A J A N D I ST.

Baltikumi keskaegse kindlusarhitektuuri intensiivsema ehitusperioodi moodustas 13. sajand. Võõras võim pidi kindlustama maal tähtsamaid kohti, et kaitsta end sise- kui välisaktsioonide vastu. See õnnestuski suurte pingutustega ning endistele muinaslinnadele kerkisid läänest tulnud sundijate lossid. Teisiti arenes see järgneval 14.sajandil. Tähtsamad kohad olid kindlustatud, uusi losse tekkis eestkätt vaid provintsidesse, kuna teiselt poolt kindlustati ja ehitati ümber vallutusajastul suure kiirusega rajatud losse. See järguline ehitusviis toobki lossidе asutamisaja põhjal sajanditesse paigutamisele veidi ebaselged piirid: palju 13. sajandil rajatud losse on töös asetatud 14. sajandisse, osa 14. sajandil väljaehitatud losse on käsitletud 13. sajandi ehitusgrupis, kuna osa varem 13. sajandisse dateeritud ebakindla asutamisajaga losse on leidnud käsitlemist 14. sajandi osas. Siinkohal tuleb veel korrata varemöeldut: grupeerimisel on asutamisaasta kõrval määrava tähtsusega plaanitüübi kujunemine, väljaehituse ulatus teatud ajastul ning kogu ehitise stiililised

tunnused. Ei saa paigutada lossi 14. sajandisse, olgugi et suurem osa ehitisest põlveneb sellest ajast, kui 13. sajandil rajatud aluspõhi on mõjutanud kogu hilisemat ehitust. Ehk ümberpöördult: (ei saa asetada 13. sajandisse linnust) olgugi see asutamisaastalt sinna kuuluv, kui hilisem pealeehitis on vaba endistest vormidest. Sel põhjusel siis ka mitu 13. sajandil asutatud linnust on leidnud käsitlust 14. sajandi esimeses grupis, mis moodustab kõrgstiili Eestimaa keskaegses sõjaarhitektuuris. Juba 13. sajandi lõpul väljakujunenud konvendimaja tüüp, mille poole suundus siinne areng, on jõudnud oma lõppastmesse - järgmine samm on juba tagasiminek - reduktsioon - nagu see lainеline joon on omane iga eluala arenemiskäigule.

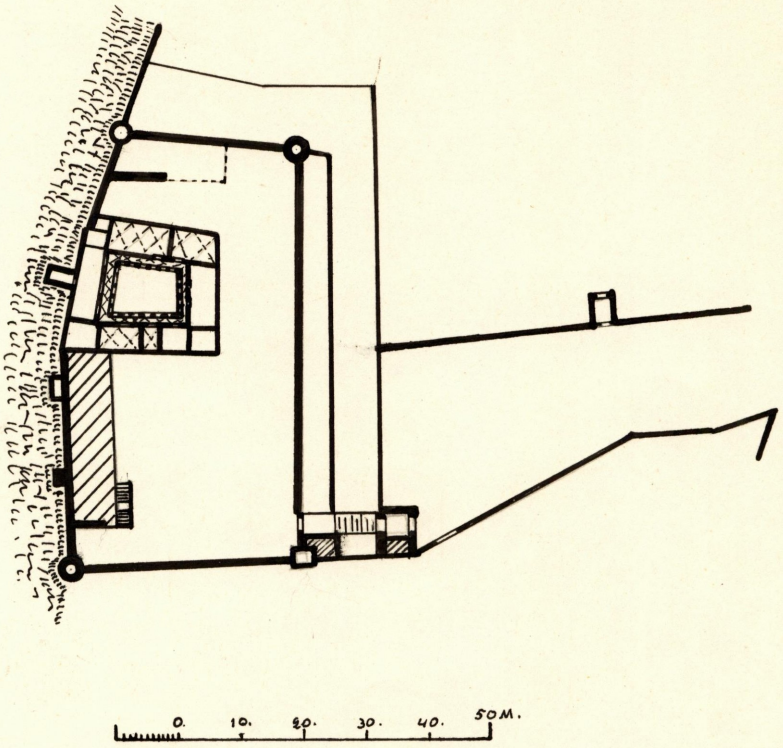
A. Kõrgstiil.

Kui 13. sajandil konvendimaja tüüp esines küpset stiili linnustes, siis oli see kas ebateadlik kvadraadivormi jälgimine või lihtsalt järgulise ehituse teel saadud põhikuju areng väljast sissepoole. 14. sajand annab aga rida linnuseid - peamiselt linnades, tähtsates administratiiv ja sõjalistes keskustes - kus uus vorm pole enam pooleldi juhuslik, vaid täiesti läbimõeldud, koos lõpuliku sisemuumis~~linnus~~tiku allumisega ordu ehitusreeglitele. See oli vormiareng seest väljaspoole. Suletud majadeblokk oli jõudnud arenemises täieliseks tervikuks omaette, kusjuures kaob isegi üksiktiibade iseseisev kuju otsviilude näol: kõik neli tiiba sulavad üheks kastitaoliseks ehitiseks, kaetud ühise pultkatusega. See aga tähendab, nagu hiljem näeme, kunstiajaloo seisukohalt vormitarretust - reduktsiooni.

Käsiteldavasse stiiligruppi kuuluvad ordulossid Tallinn, Põltsamaa, Viljandi, Pärnu ja piiskopiloss Kuressaare. Et hoiduda asjatust kordamisest on, nagu varemgi, vaadeldud ordu ja piiskopilosse koos, kuna mõlemad ei erine kuigi suurelt oma ehitustüübilt ja stiililt.

T a l l i n n a konvendihoone ehitusega alati arvatavasti kohe peale orduvalitsuse laienemist Eestimaa

põhjarannikuni ostutehingu teel 1346 aastal. Hakkas ju ordu tol ajal hoogsalt kindlustama saadud losse, torne ehitama - nagu seda Wartberge mainib[1]. Hoone ehitati taaniaegse ringmüüri lääneküljele, põhjapoole endisest palasist ning senine linnuseõu moodustas uuele ehitisele eelõue. Põhikujult sarnanes uus hoone ebareeglipärasele nelinurgale sisehooviga keskel. Lossi alumisel korral asusid arvatavasti teisejärgulise tähtsusega ruumid - laod, köök ja ruumid sõjasulastele, kuna peakorral asusid komtuuri ja orduvendade eluruumid, kapiitlisaal ja kabel /joon. 9/. Peakorra läänetiivas asuv kahelööviline dormitoorium seisis ühenduses praegu muudetult säilinud suure nelinurkse külgehitisega, nn. danskeriga, mis asetses linnust kandval kaljurünka kallakul, ulatudes lossi ja ringmüüri kõrgusele /~~pilt XXIII~~/. Sarnased väljaehitused on tüübilised ordulinnuste osad, etendades peale muu tähtsat osa uues flankeerimisprintsiibile rajatud kaitsesüsteemis: danskerilt oli võimalik tabada pealetungivat vaenlast külgedelt. Kaks samasuguseid ülesandeid täitvat danskerit omas ka palas; need olid aga vähemad, teenides palase alumisel korral asuvaid eluruume. Koos nende väliskülje kaitset teenivate ehitistega täiendati arvatavasti

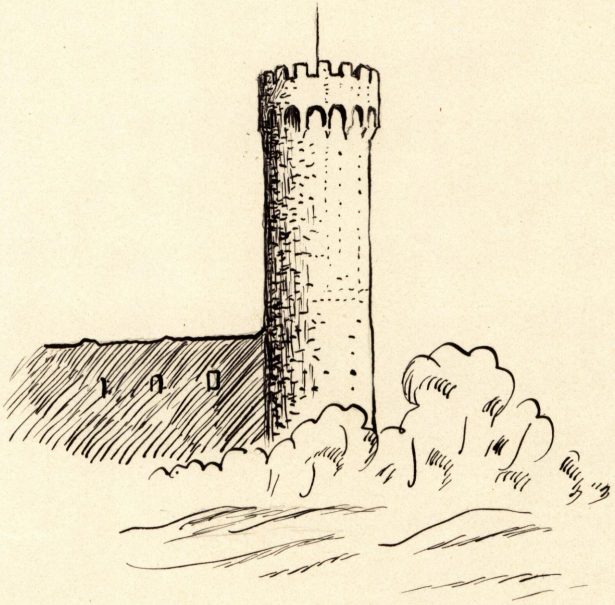
Tallinn. Nottbeck-Neumann'i j.

ka kogu müüristikku kindluse läänekallakul /~~pilt XXIV~~/, mille ümarkaareline süsteem näib olevat kindlasti hilisem ehitis ordu ajast, nagu sarnane süsteem esineb koos tüübilise danskeriga ka Narvas - samuti ordu ehitustoode 14. sajandist.

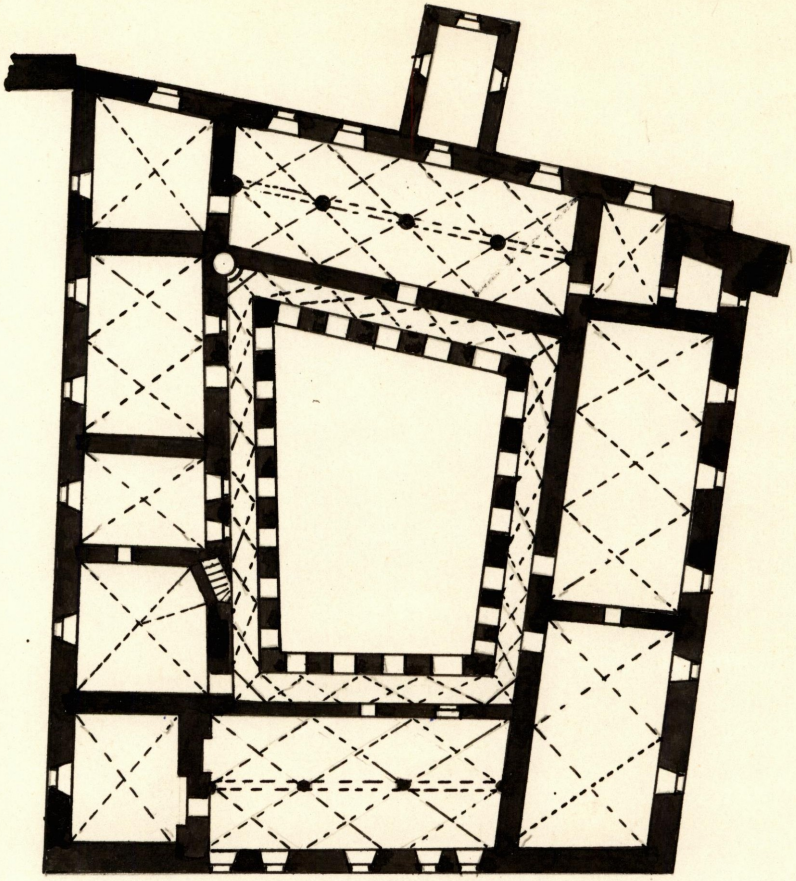
Tähtsat osa keskaegses kindlustussüsteemis etendasid tornid, et kaitsja kõrgemal asudes oleks soodsamas olukorras pealetungijast, milline printsiip oli eriti maksev enne tulirelvade mõjulepääsu. Nagu ürikuliselt teada, kindlustati Tallinna linnust kraavi ja tornidega juba ordu esimese valitsuse ajal. Muidugi jäid need vaid väikesteks ehitusüritusteks, mis kadusid hilisemal kindluse laiendamisel. Osa torne rajati arvatavasti ka Taani ajal, millised aga ja kui suures ulatuses, on raske kindlaksmäärata. S.O. Võimalik, et sellest ajast põlveneb kagunurgas asetsev "Stür den Kerl", milline oma neljatahulise põhikujuga erineb teistest ümar~~-ema~~vormilistest tornidest. Loodenurgas asuv echauguette-vormi "Tigutorn" kuulub ehitusajalt kindlasti 14. sajandisse, mil see tornitüüp sai suurema leviku. Nii ka kirdenurka kaitsev "Landskrone" sobib oma vormilt rohkem 14. sajandisse - linnuse lõplikku väljaehitamise ajastusse. On teada, et eriti 14. sajandi viimasel veerandil teostas ordu suuri

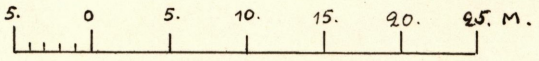
ümberehitusi Tallina linnuses, kindlustades seda, nagu Wartberge tõendab, kahe väga kindla torniga ja kõrge müüriga[2]. Võimalik, et üks tornidest oli tugevamate tornide hulka kuuluv "Landskrone", kuna teine võis olla tõenäolikult linnuse peatorn "Pikk Hermann". Toompea soodus asend järskude paekallastega võimaldas seda kaitsta ka ilma kõrgete tornideta küllalt edukalt. Viimaseid nii vaevalt ehitati Taani jõuetul valitsusajal. Teisiti kujunes olukord peale 1346 aasta, kus ordu sai Toompea valdajaks. See oli aeg, kust pärit võimsamad orduehitised ning on tõenäolik Tallinnagi linnuse trotsivalt kõrge peatorni ehitamine sel ajastul, et kindlustada lõplikult maa põhjaranniku valdust. Pole tähtsuseta ka asjaolu, et samal ajal lõunapoolsel ordumaal - Ida-Preisis - tekivad samased kõrged ümartornid linnuste nurkadele, kusjuures Schwetz'i ordulossi peatorn moodustab Tallinna "Pika Hermanni" teisiku /joon. 10/.

Loss ise erineb 13. sajandi põhialustel tekkinud konvendimajadest oma sisejaotuselt. Kui seal oli ruumistik ebaharmooniline, on siin ruumideasetuses suur joon ja selgus, mis omane kõrgstiili kuuluvatele konvendimajadele /joon. 11/. Ühe lossitiiva moodustab kas üks suur saal, või mitu vähemat ruumi - omavahel harmooni-

Schwetz. Claseni j.

Tallinn. Nottbeck-Neumanni j.

lises seoses. Hoov oma sirgjoonelise ristikäigu palistusega näitab, et ehitise nelinurksus on tingitud grupeeruvatest tiibadest, mitte aga hiljem pealesunnitud välismüüri ümber ehitatud hoonetest. Samuti on tüübiline lossi pearuumide jaotus: ühes tiivas kapitlisaal kabeliga, kusjuures on arvestatud ka püha joonega idast läände; refektoorium ja dormitoorium haaravad kumbki enda alla ühe lossitiiva; kolmas tiib moodustub eluruumidest. Stiil on siin jõudnud kõrgemasse astmesse: endine ringmüüri ümber grupeerunud majaderida on tõmbunud kokku neljakandiliseks blokiks, moodustades kindluse omaette - praegusel juhul küll veel ümbritsetud eelkindlusega, hilisemal ajal tihti juba esinedes ilma selleta, andes kaitseülesande vaid majadegrupi neljale välisseinale.

Tüübilise väljaarenenud konvendihoonena esineb ka orduloss P õ l t s a m a a. Linnuse täpne ehitusaeg pole teada, esialgne ehitis arvatavasti püstitati kohale juba 13. sajandil, kuna põhjapoolne ordu maaala vajas kiiret kindlustamist. [redacted] 3/ [redacted] Lõppkujul - juba uuestiilse ehitisena -

valmis see alles 14. sajandil[4/]. Vanemast ehitisest näib olevat pärit praegune lossi eelkindluse kõrval asuva kiriku kooriosa, mis ilmselt on ehitatud vanasse ümartorni /pilt ~~XXV a,b~~ XII/. Selle kõrval asuv linnus moodustub nelinurksest eelõuest, mille ühte nurka on ehitatud täiesti reeglipärane konvendihoone. Vaevalt kuulub ümartorn väljaspool lossimüüri ühte ehitusaega viimasega, kuna eraldiseisval tornil pole käesoleva kaitsesüsteemi juures mingit mõtet. Jääb üle oletada, et torn on pärit endisest linnusest, mis ehitati varsti peale maa vallutamist, moodustades väikese kindlustatud koha, milles tähtsam ehitis oli mainitud ümartorn. Kas kohast olenevail või teisil põhjusil on uus linnus siin ehitatud veidi kõrvale ja nii jäi endise ehitise torn üksiseisvaks bastei sarnasele alusele. Veekaitsel baseeruva uue linnuse eelõue ja lossi asendi suhe on ainulaadne Baltikumis, kus eellinnus tavaliselt kas piirab kontsentriliselt lossi või on vanemate äralõike-linnuste eeskujul ehitatud ühe pealinnuse külje kaitseks.

Loss oli 16. sajandil tihti vallutamisobjektiks, mille tõttu osa ehitisest purunes. Rootsi ajal 17. sajandi keskel on korduvalt juttu lossi parandamisest, nähta-

vasti oli see aga väga lagunenud, sest 1682 aastalkkästakse loss lammutada[5]. Kui suurel määral seda teostati, pole teada. Põhja-sõja ajal tungivad venelased 1703 aastal Põltsamaale, põletades linnuse[6], mis seisis sealt peale varemeis kuni 1760 aastani, mil tookordne mõisaomanik ehitas endisesse müüristikku mõisa härrastemaja. Praeguseni säilinud on veel kvadraatse eellinnuse müür, mille lõunaservas asuva peavärava juures märgib Hupel rinnatise[7]. Seda praeguseni säilinud pole, küll aga asuvad värava kohal kolm väljaspoole avanevate külgedega laskeavaust, mis võisid teenida ka valatisaukudena/~~pilt XXVI~~/. Nii need kui ka väravakaar dateerivad ehitise 14. sajandi lõppu.

Üheks tugevamaks ordulossiks vanal Liivimaal oli kõrgustikulinnus V i l j a n d i. Kohal asus varem eestlaste maalinn, mille vallutamine 1223 aastal sakslaste poolt[8] oli maa allumisel otsustava tähendusega. Kohe peale seda kindlustasid end mõõgavennad strateegiliselt tähtsal kohal. Kroonikud jutustavad, et uue lossi ehitas ordumeister Volquin[9], mille järele dateeritaksegi Viljandi asutamist 1224 aastasse. See on vaid osaliselt õige, sest lõplikku kujju viidi loss alles 14. sajandil, üksikutes osades hilisemalgi ajal. Veel enam: hilisem

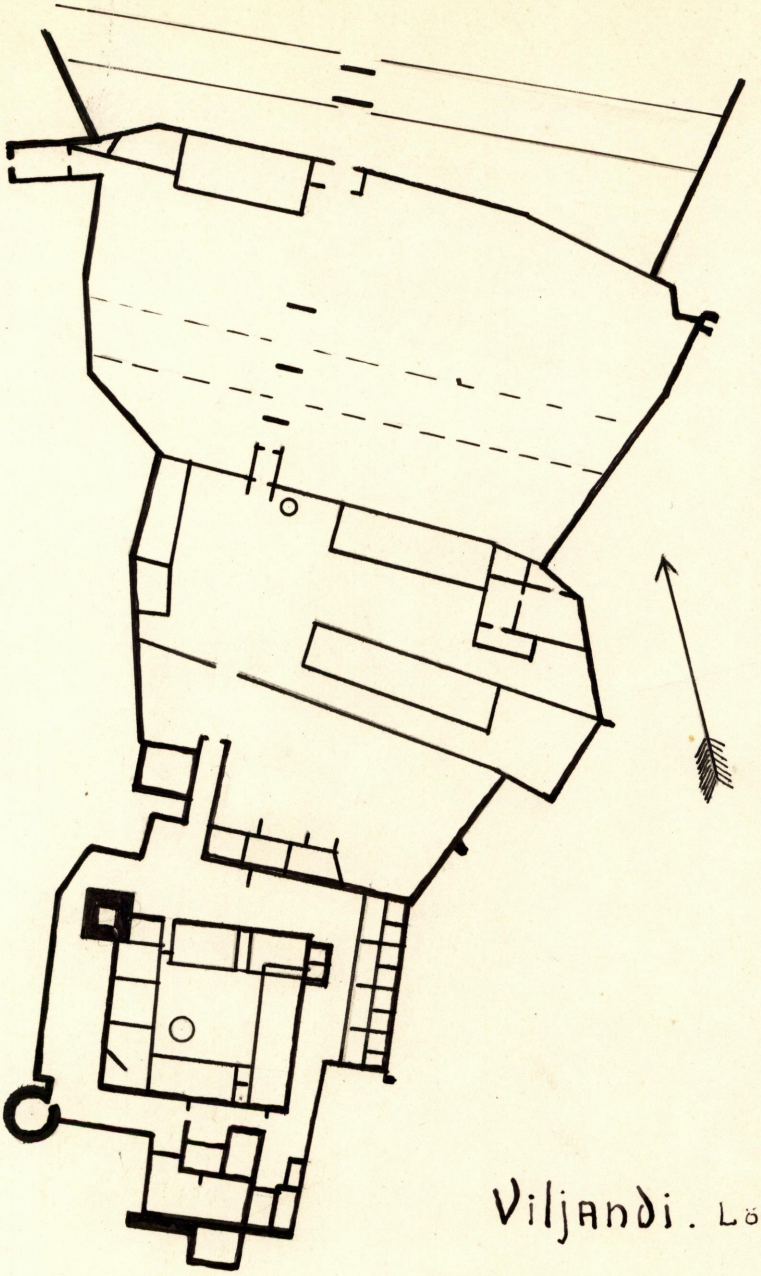
ümberehitus oli nii ulatuslik, et vanast linnusest säilis vähe ehitusosi, mis saanuks määravaks vormikujunemisele. Omaaegsele maalinnale viitab vaid asend: Viljandi on tüüpiline maanina-linnus, kaitstud ühelt poolt mitmekordse eellinnuste võrguga. Kui oletada, et endisest hoonestikust on midagi jäänud uuemasse kujju, siis võiks seda otsida vaid peakindluse lõunanurgast esiletungivast nelinurksest ruumidegrupist /joon. 12/. Kindlasti on ka suur osa ringmüüri vana päritoluga, mille ehitamine algas arvatavasti kohe peale muinaslinna vallutamise. Osaliselt varem valminud ringmüür sai lisandusi aegajalt, hoidis aga kinni vanast maakivitehnikast, mis oli kohane tugeva kaitsemüüri ehitamiseks. Linnuse väljaehitus lõpliku kavandi järele võis alata 13. sajandi lõpul või 14. sajandi alul. Õue keskele ehitati endiste juhuslikult asetatud ehitiste asemele uuetüübiline kvadraatne konvendimaja, mis juba oma telliskivi-tehnikaga jätab ringmüüridest uuema mulje.

Põhiplaanilt on Viljandi ordulossis küpses stiilivormis läbiviidud. Siseruumide olid grupeeritud kindlate väljakujunenud reeglite alusel: läänetiiva moodustasid vähemad ruumid, lõunatiiva eluruumid ja remter, kuna dormitoorium asus idatiivas; ligikaudselt püha joone

sihis asuvasse tiiba oli mahutatud kabel ja kapitlisaal, mõlemad ordu ehitustraditsioonide kohaselt kahelöövilised - ristvõlvidega kaetud. Kiriku kooriruum ulatus välja lossimüüristikust, ka on kirik omanud poola revisjoniteadete järgi kiivriga torni[10]: need mõlemad on erinähted ordulinnuste juures. Hoovilt piiras lossi ristikäik. Kaitsesüsteemilt eriti tähtis oli flankeeriv neljatahuline torn lossi loodenurgas - oma siseehituselt tüübiline haldustorn võlvitud ruumidega ja linnusevanglaga keldrikorral. Oma kõrguselt on torn olnud kaitseks kogu lossile ja - nagu öeldakse - kogu linnale[11]. Samuti flankeeriva, kuid ümara torniga on kindlustatud esimese kindluse nurk. Arvatav vanem ehitistegrupp lõunaosas on täiendatud hilisemal ehituspērioodil välismüüri kõvendamisega ja tugeva danskeri ehitamisega, mis arvatavasti oli otseses ühenduses linnuse peahoonega.

Teatud sarnasus on Viljandi lossil 14. sajandi alul ümberehitatud Marienburgi ordulinnuse peahoonega /joon. 13/ -peamiselt just siseruumide asetuses: remter läänetiivas, dormitoorium idatiivas, kabel ja konvendisaal põhjatiivas samas järjestuses. Ka lossimüürist väljaulatav koor tuletab meele Marienburgi, nii ka teised üksikasjad,

Joon. 12.

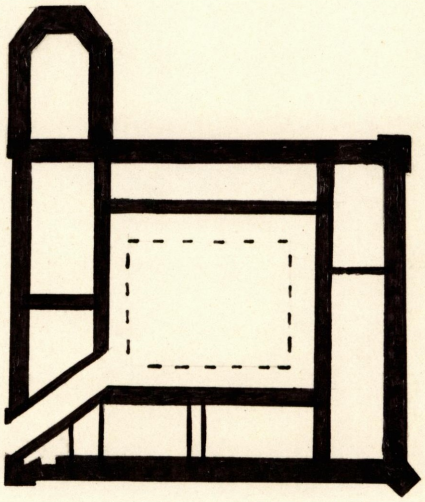

Viljandi. Löwis of Menari j.

nagu: konvendisaal kolme võlviga, lossi peasissekäik loodenurgast jne. Järeldada siit, nagu oleks Marienburgile eeskujuks olnud Viljandi[12], on juba kronoloogiliselt võimatu, kui jääda tõenäolisele alusele, et Viljandi ehitati välja lõppkujul 14. sajandil, Marienburgi aga sidusid juba 13. sajandil olnud põhivormid. Küll võib aga vastupidist järeldada: on loomulik, et tähtsa ordulossi ehitamisel Liivimaal sai eeskujuks tsentraalne ehitis Preisis. Muidugi - kogu ehitis Viljandis jääb ikkagi perifeerseks, nagu see ka mõeldav, kui võrrelda mõlemate losside tähtsust orduriigis.

See R/enneri nimetuse järgi "keiserlik linnus"[13] jagas Vene-Liivi sõjas ühtlast saatust teiste losside-ga: 1560 aastal vallutavad venelased Viljandi. Küll annab Renner mõista, et linnus allus suurema vastupanuta, poolaaegsest revisjonist selgub aga, et otsustavaks olid vene kahurid: poolakad on parandanud lossi kolm aastat 500 töölisega, et "täiesti purustatud" ehitist enam-vähem korda seada[14]. Ka Rootsi ajal 17. sajandil parandati linnust[15] - nähtavasti aga enam mitte põhjalikult, sest 18. sajandil on sõdade all paljukannatanud kindlus juba varemeis[16].

Kõvemaid ordulosse oli ka P ä r n u, mille ümber

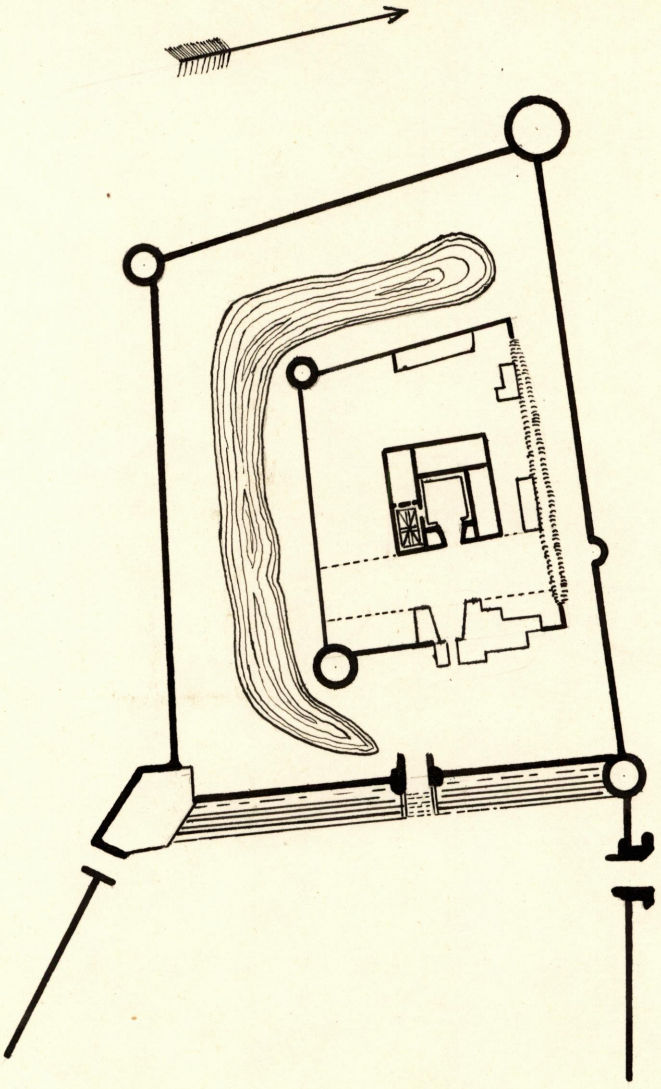
Marienburg. Claseni j.

tekkis Pärnujõe - tookord Emajõe - suudmele uus linn, mida nimetati Uus-Pärnu, vastandina paremal kaldal asuvale varem asutatud Vana-Pärnule. Jõesuude oli tähtis nii strateegiliselt kui ka majanduslikult: oli ju siin piir piiskopi- ja ordumaa vahel ning ühtlasi läks mööda jõge tähtis kaubatee sisemaale. Juba iseseisvusajal oli siin tihe asustuskeskus, mis ei tee võimatuks vana muinaslinna asumise kohal[17].

Arvatavasti üsna varakult algas ordu tähtsa koha kindlustamisega, esialgu küll provisoorselt. Kindlama kuju sai ehitis arvatavasti alles peale 1263 aastat, mil leedulased rüüstasid paremal kaldal asuva Vana-Pärnu. Siit pääle suundus elu vasakule kaldale, uue ordulossi ümber, mis juba 1265 aastal esineb ürikuliselt "Newenschloss zur Embeke" nime all[18]. Mõnikümmend aastat hiljem - 1290 - nimetatakse linna ja linnust juba Pärnu nimega[19]. Nagu oleks tookordne linnus oma väljaehituselt moodustanud lõplikul kujul esineva Pärnu ordulinnuse, on ekslik arvamine, millele siiski on jäänud püsima suur osa seniseid uurijaid. See kontsentriliste müüridega ümbritsetud küpses stiilis konvendihoone, mis oma reeglipärasusega ületab kõik senised ehitised, on lõppkujul valminud alles 14. sajandil /joon. 14/. Küll tuleb

Arndt'ilt päritolevat teadet - uus loss on pärit ordumeister Jorke' valitsusajast 1311 a.[20]/ - võtta suure kriitikaga, nagu suurt osa Arndt'i kroonikatki, see aga ei muuda asjaolu: ehitusstiil räägib asutamise poolt 14. sajandil.

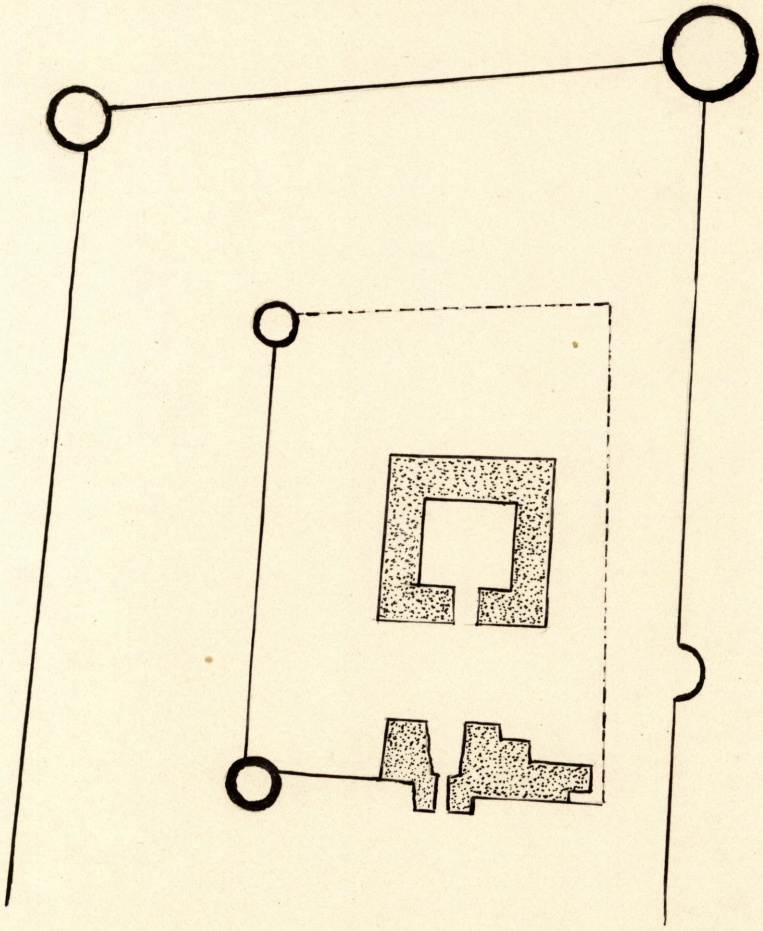
Milline oli loss vanal kujul? On vaid üks ehitisosa uuesskontsentrilise asendiga kindlustussüsteemis, mis näib olevat vana päritoluga: ruumidegrupp esimese eelkindluse värava juures, eriti aga selle põhjapoolne osa - juba oma asendilt ligioleva ringmüüriga mitte harmoneeriv. Võib oletada, et see kivihoone moodustas esimese linnuse peahoone, mille muud osad kadusid lõpuliku väljaehitamise ajal. Uue lossi ehitamine toimus juba kindla plaani järgi, kusjuures arvatavasti piirati enne esimene eelkindlus, kuhu ringi jäi siis ka endine ruumidegrupp, muutudes teisejärguliseks alles peahoone valmimisel. Hiljem kui piirati kogu lossi ees olev linn ringmüüriga, laiendati seda ka ümber esimese eelkindluse müüri, misläbi tekkiski harva esinev kahekordne kontsentriline eelkindluste vöötis. Gadebusch arvab, et 1295 aastal on kogu linn piiratud ordu poolt müüriga senise hakelvärgi asemel[21]/. See on ülimal määral kaheldav juba liig varajase daatumi tõttu, kuid

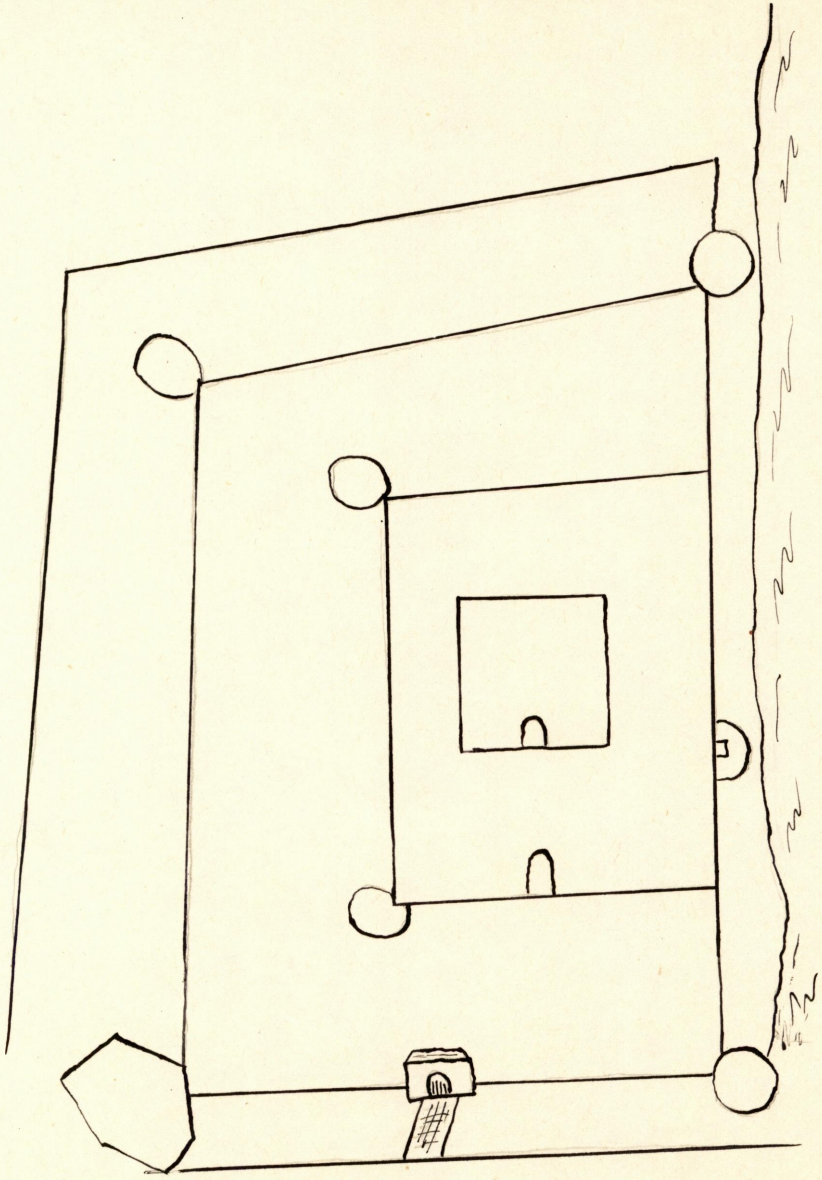
PÄRNU. Schneideri j.

ka sellepärast, et linnamüür sellisel kujul, kui see näha vanul plaanel, näib olevat vähemalt 14. - 15. sajandi ehitustulemus. Võimalik, et siin on ärasegatud esimese eelkindluse ehitamine linnamüüri ehitamisega: esimest võidi tõesti hakata väljaehitama mainitud ajal, millel lisandus hiljem täiendusi ümarate nurgatornide näol. Eelkindluste asendis on tähtis veel nende suhe põhjaküljel. Osa plaanidel on sealne esimese ja teise eelkindluse müürijoon eraldi suletud /joon.15/. Tol korral oli küll esimese eelkindluse põhjapoolne müür hävinud - vastavad tekstimärkmed tõendavad aga selle olemasolu varemalt[22]/. Hiljem aga on avastatud plaan 1640 aastast - ühe protsessiakti lisana - kus on ühendatud mõlema eelkindluse põhjamüürid /joon. 16/. K. Löwis of Menar on võtnudki oma plaanile aluseks selle visandi, mille järgi on hilisemalgi ajal joonestatud Pärnu plaani. 1640 aasta plaani kriitika aga ei luba korrigeerida selle järgi täpsamalt joonestatud plaane koos tekstimärgetega. Oli ju 1640 aasta plaan vaid üsna ebatäppis visand, et tõendada peamiselt protsessis nõutavat maa-ala: tähtis pole olnud siin mitte linnuse sisemüüride asend - nii on need ka lihtsuse mõttes ühendatud välismüüriga, kuna osa sisemüüri juba siis

Joon. 15.

Pärnu. Esseni j.

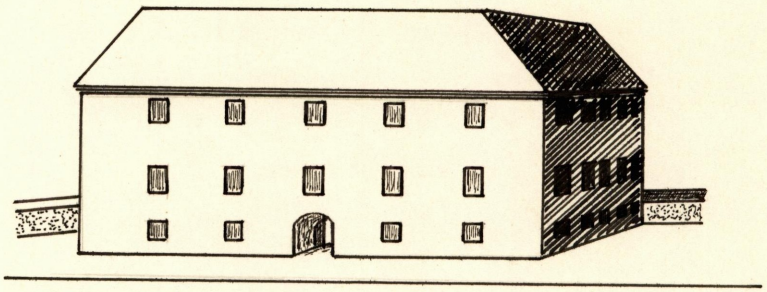

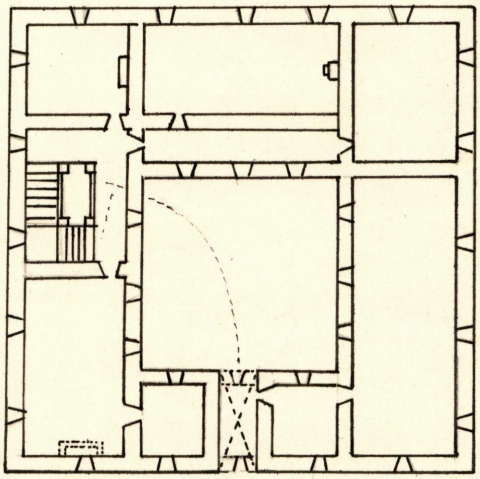
Pärnu.

oli varisenud. Kõige öeldu põhjal tuleb õigeks pida-
da eelkindluste suhtes Schneiderilt esitatud plaani
/joon. 14/.

Loss ise oli kvadraatne telliskivist hoone keset esi-
mest eelkindlust. Suletud hoonetegrupp moodustas kasti-
taolise massiivse kindluse omaette, mille tiibehitistel
puuduvad viilud /joon. 17/. Kuna hoonet piiras kahe-
kordne tornidega varustatud eellinnuste vöö, polnud
erilist tarvet vårustada seda tornidega. Nii võib ka
lossi alusmüüri järgi otsustades oletada, et sel puu-
dusid suured nurgatornid: neid võis olla äärmisel ju-
hul vaid mõni kergema ehitusega - peamiselt vaatluse
otstarbeks. Oma siseehituselt on loss sarnane tüübilis-
tele konvendihoonetele. Idatiivas asus suur peavärav,
millest kahel pool asusid kaks väikest ruumi - üks neist
arvatavasti vahituba, kuna lõunapoolne võis olla kabe-
liga seotud tarvete rahuldamiseks, nagu see hiljemgi
oli sakristeiks. Kabel ise asus lõunatiivas, ordureeg-
lite kohaselt kinnipidades pühast joonest. Ruum oli
kaetud arvatavasti ristvõlvidega, nagu tõendavad ka
samast kohast kaevamisel leitud profileeritud kivid.
Analoogselt teistele konvendimajadele võib ka siin ka-
piitlisaaliks arvata kabelist läänepoolset ruumi samas

Joon. 17.

Pärnu. Bratze j.

tiivas. Läänetiivas asus Brotze'lt joonestatud põhiplaanil suur "auditooriumina" tähistatud ruum. Võimalik, et seal oli omal ajal refektoorium[23], mispuhul põhjatiiba tuleks aseteda teine suurem ühisruum - dormitoorium ja majapidamisruumid.

Umbes samade ruumidega oli loss veel säilinud kui sinna asetati Pärnu üleviidud Tartu ülikool 1699 aastal. Juba varemalt - 1669 - 88 aastani - oli alatud hoone ümberehitamisega, et kohandada seda uutele ülesannetele - põhiplaanilt jäi loss aga endiseks[24]. Peale Põhjasõda anti tühjalt seisev hoone Pärnu linnale, et sellest ehitada kasarmut. Rahapuudusel aga ei teostunud see ning korratusse jäetud hoone laostus ajajooksul ilmastiku mõjul, kuni 1827 aastal anti valitsuselt käsk hoone lammutamiseks[25]. Ajastul peale seda kanti hoone laiali ehitusmaterjalina ning on praegu maani lammutatud.

Kui ordu maa-ala oli suuremalt jaolt 13. sajandil kindlustatud ja 14. sajand kulus peamiselt kindluste laiendamisele, ehitati piiskopimail 14. sajandil veel uusi tugevaid losse, mis oma stiililt ei erinenud palju samal ajal lõppkujju viidud ordulinnustest. Üheks tüübiliseks 14. sajandil ehitatud piiskopilinnuseks, mis mitte üksi ei jälgi ordu traditsioone, vaid neid ka iseseisvalt arendab, on K U R E S A A R E piiskopi-

loss.

Lossi asutamise täpne aeg pole teada. Arndt, kel eriline kalduvus kõiki sündmusi määrata kindla daatumiga, annab lossi asutamisaastana 1334 ja ehitajana piiskop Hermann III von Osnabrügge[26]. Antud aasta juba sel põhjusel pole õige, et Hermann III alles 1338 aasta alul nimetati Saare piiskopiks. Ka pole mõeldav Kuresaare lossi olemasolu enne jüriöö mässu 1343 aastal, mil hävitati Pöide ordulinnus ega poleks jäetud ka teist - piiskopi maal olevat. Küll on aga mõeldav, et peale mässu sumbutamist ka piiskop ettevaatuse mõttes hakkas kindlustama oma maad. Nii võis Kuresaare ehitus alata ligikaudu koos Pöide asemele ehitatud Maasilinnaga, ehitajaks oli aga juba Arndt'ilt nimetatud piiskop Hermann Osnabrügge. Ürikuliselt esineb Kuresaare loss alles 1384 aastal[27], kaudselt aga 1381 a., kuna Rennerilt on teade, et piiskop Heinrich III sai Kuresaare lossis surma /in einem prafath doth gefunden/[28]. Mainitud sündmus johtus 1381 aastal. Nii võib Kuresaare ehitamist dateerida ligikaudu 14. sajandi keskele.

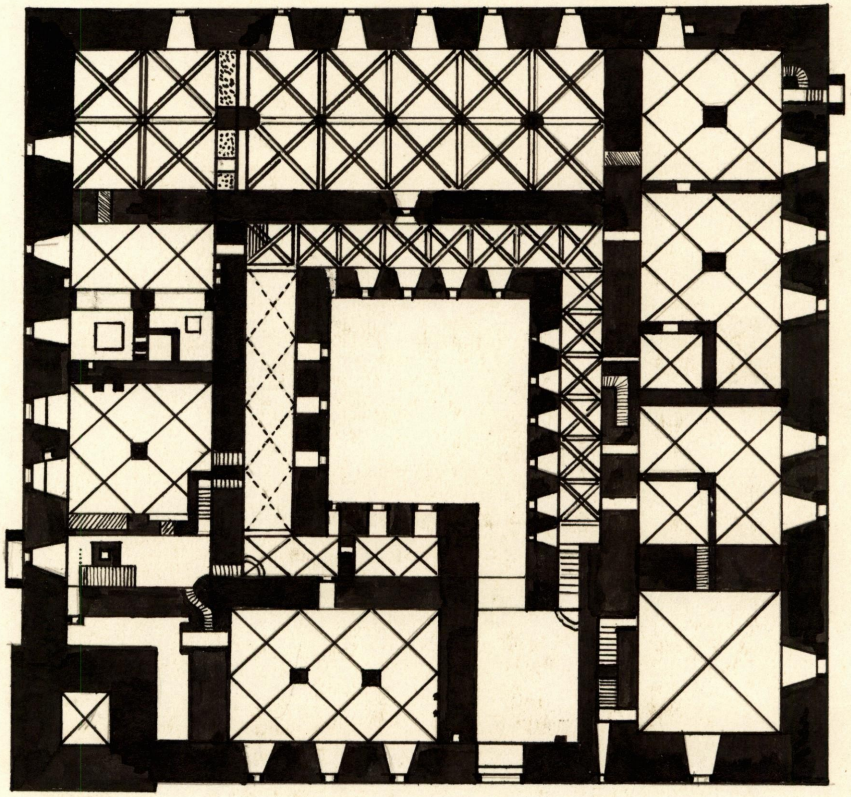
Kui eelmised suured linnused tekkisid juba enne ehitatud kindluste varjus, on Kuresaare teistes tingimustes - siin on loss ainukene kindlus, ühendades endas

täies ulatuses nii elamis- kui ka kaitsekülje. Küll olid ka eelmised endast kujutanud kindlustussüsteemi sõdant, eelkindlus aga lubas siiski kohati kergemat väljendust. Kuresaare ehitusnelinurk on aga tervik omaette - väliselt selletõttu on siin veelgi enam allakriipsutatud massiivsust ja - elutust. Areng konvendimajale on jõudnud siin punkti, kus märgata lõppeva arengu tunnusmärke - vormitarretust.

Kavatiselt on loss nagu eelmisedki reeglipärane, kujutades põhilõikelt kvadraati küljepikkusega 42,5 meetrit, tõustes kolmekordse ehitisena ümber nelinurkse sisehoovi /~~plt XXVII~~/. Tiibehitistel puuduvad viilud - kogu majadegrupp on viidud ühise pultkatuse alla, mille põhjatiiva nurkadel asuvad kaks torni, neist loodenurgas seisev 6-kordne Stürvolt'i nimeline linnuse kaitsesüsteemis tähtsal kohal - tuletades meele nn. Bergfried'i redutseerunud kujul. Teine kõrgem, läbilõikelt väiksem torn - Pikk Hermann - teenis vanglana. Sissekäik lossi viib loodepoolse torni kõrvalt, kaitstud omal ajal langevõrega ning puust piginuki-laadsete väljaehitustega. Esimesest annavad tõendust kaks roopalaadset seadeldust ukse kõrval, kuna piginukkide olemasolu lasevad oletada käiguavaused loodetorni idaküljel.

Väliselt massiivne ordulossi-laadne ehitis jälgib ka sise-arhitektuurilt samu traditsioone. Hoovipoolt omab iga lossikord ristikäigu, mis kokku kolmekorse galeriina ümbritseb hoonet. Peakorra ristikäiku katavad lõuna ja läänetiivas ristroidevõlvid, mujal esineb lihtne terava servjoonega varagooti võlvtüüp; ühel ristikäigu aknal on säilinud keskaegne raudraamistik. Ka siseruumide jaotus on tüübiline ordulossidele /joon. 18/. Suurema ruumina hoone peakorral esineb kahelöövi-line kapiitlisaal lõunatiivas. Ta on kaetud ristvõlvidega, mis keskel tugenevad ruumi poolitavale neljale kaheksatahulisele tulbale. Tavalise korra järgi on ka siin kabel kapiitlisaaliga samal tiival, moodustades lõunatiiva idaosa. Põrandapinnalt kapiitlisaalist enam kui poole väiksem, ulatub kabel aga kõrguselt läbi kahe korra. Keset ruumi asetseb võlvidekandjana kaheksakandiline tulp. Nii kapiitlisaalis kui ka kabelis kaunistavad võlve profileeritud roided, seintel lõppedes lihtsate konsoolidega. Idatiiva võtavad enda alla refektoorium kabeli kõrval, köök ja üks dormitoorium, kuna teine suurem dormitoorium asub põhjatiivas. Mõlemad ruumid on otseselt ühendatud danskeriga, mis tavalistest lossimüüril hoopis erinev: dansker on siin

Joon. 18.

KURESAARE. Seuberlichi j.

miskisuguseks lossitiibasid ja nurgatorni isoleerivaks ruumiks. See eriline seadeldus on ainulaadne kogu Baltikumis, nagu ei leidu ka sellist teises orduprovintsis - Preisis. Hoone läänetiivas asusid arvatavasti piiskopi eluruumid, kuna loodenurgal asus lossi peatorn. Kõik viimatimainitud ruumid on oma arhitektuurilt lihtsamad võrreldes kapiitlisaaliga ja kabeliga. Lossi keldrikord ühtub lääne-, lõuna- ja põhjatiivas peakorraga, väljaarvatud kapiitlisaali all olev vana rooma-laadne keskkütte seadeldus. Keldri idatiiva ruumid on uuemal ajal ümberehitatud[29]. Lossi kolmas kord on kaetud palklagedega; selle kohal katuse all asus kaitsekäik, mille laskepiludega rinnatis on veel säilinud lõuna ja idaküljel. Nagu üldkujus nii ka üksikasjus on Kuresaare loss läbiviidud lihtsates vormides, mis kõik aga annab erilise terviku oma kindluse ja sirge joonega.

B. Redutseerunud stiil.

Nagu iga elunähe elab läbi oma kõrgpunkti, millele järgneb allaminek, nii see laineline arengjoon esineb ka keskaegses Eestimaa sõjaarhitektuuris. Linnuste ehitusstiil oli tugevasti baseeruv selle otstarbele , mitte vabalt vormi enda pärast arenev. Kui aga see praktiline alus kadus, algas langus ka stiilis, mis muutus aegapidi eriliseks tühjaks vormikujuks endistel traditsioonidel. See tagasiminek - reduktsioon - võis sündida osaliselt juba siis, kui veel suuremates keskustes valitses stiili kõrgaste.

Üheks suuremaks teguriks ordulinnuste vormikujundamisel oli nende "kasarmuotstarb": ruumid suurele meeskonnale. Kui see kadus, kadus ka vajadus suurte hoonete järele, mis omakorda andsid linnusele kvadraatse põhikuju. Alul jäädi küll juba inertsi mõjul endisele põhikujule - algas vaid tagasiminek üksikute ruumitiibade vähendamisega, peagi aga kannatas selle all ka endine vorm, mis kaotas nii praktilise aluspõhja. Eestkätt sel põhjusel muutub linnusetüüp redutseerunuks just provintsilinnustes, kus nii siis ka nähe ilmub juba siis, kui suurtes elukeskustes tekib veel kõrgstiilis ehitatud losse.

Kuid ka teine asjaolu põhjustas linnustes kõrgstiililt

loodud vormidest kõrvalekaldumist: rustitseerumine. Küpsed stiilivormid lihtsustusid mitmel põhjusel - tekkis eriline lokaaltraditsioon, mis põhines küll valitsevatele vormidele, oli aga arenenud erisuunas, vastavalt maa oludele. See redutseerumise erivorm viis samuti küpselt stiililt alla, milline nähe esineb osaliselt juba 14. sajandil, üldiselt aga 15. sajandil.

Allakäiva stiili tunnuseid sisaldab juba Kuresaarest veidi varem asutatud K o l o v e r e piiskopilossi põhiplaan. See Saare-Lääne piiskopile kuuluv vesilinnus asutati arvatavasti 14. sajandi esimesel veerandil, igatahes oli olemas juba enne 1327 aastat, mil esineb meister Jorke' ajal tekkinud ordu ja Saare-Lääne piiskopi vahelises tülis[30]. Põhikujult moodustades korrapäratu nelinurga /pilt ~~XXVIII~~ XIII/, on loss kindlustatud läänenurgast suure ümara nurgatorniga, kuna teine nelinurkne torn kaitseb sissekäiku lossi edelatiivas. Kahekordse hoone siseruumide jaotamisele on võimalik ligineda vaid oletustega, kuna vanasse müüristikku on hilisemal ajal ehitatud mõisa härrastemaja. Bodisco räägib suurest läbi kahe korra ulatuvast saalist ja selle kõrval olevast võlvitud kabelist[31]. Plaani järgi otsustades võisid need ruumid asetseda

hoone lõunatiivas, kus oleks ligikaudugi saavutatud kabeli asetuses nõutud püha joon, millest võimaluse korral ikkagi kinni peeti. Kaugemale siseruumide määramisel on võimatu minna just ~~siseruumide~~ bilisema ümberehituse tõttu. Lossi esikülje moodustasid kitsad ainult kaitseülesandeid täitvad ehitised. Selle ees - ühendades väljaulatuvaid törniääri - on "zwingeri"laadset eelkaitset moodustav müür. See on nagu rudiment esitiivast, mis juba eelpool mainitud põhjusel jäi ehitamata. Kuid koos reduktsiooniga ilmneb ikka selgemini siinse linnuseehituse lokaaltraditsioon, mille üheks tunnuseks on suur flankeeriv nurgatorn. See motiiv esineb juba alul suuremate linnuste juures- silmapaistvaks kaitseosaks arendab aga selle välja grupp provintsilinnuseid, mis kindlasti sai teatud eeskuju suuremates maa elukeskustes asuvatelt linnustelt. Nii see on märgata juba Koluveres /~~Koloveres~~/ ja esineb järgnevategi juures. Erilise joonena aga mainitud linnustes esineb kaunistuskülje rõhutamine - ümarate petiknilside näol linnuse ümartorni küljel /pilt ~~XXVIII~~ XIV/. Sammastik peasissekäigu juures põlveneb loomulikult hilisemast ajast.

Redutseerunud konvendimaja vormi esitab ka ordulinnus M a a s i l i n n Saaremaal. Linnust hakati ehitama 1345

aastal ordumeister Burchard von Dreileben'i ajal[32], mis sündis karistuseks rahvale Pöide hävitamise eest 1343 aastal. Sellest ka linnuse saksakeelne nimetus - Sühneburg. Ehitust jatkas järgmine ordumeister Goswin von Herike /1345 - 1359/[33].

Maasilinn oli oma iseloomult vesilinnus, asudes mere ääres, nii et otse lossi alla sõitvaid laevu võidi kinnitada raudrõnga külge lossimüüris[34]. Põhiplaanilt moodustas linnus ligikaudu kvadraadi, erilise eelkindluse süsteemiga maapoolses osas, mille kohta raske selgusele jõuda. Körberi plaani järgi /pilt ~~XXIX~~ XV/. Võimalik, et seal asus tornidega varustatud eelkaitse, mis lahutatud kindluse peahoovist sügava kraaviga. Vastandina küpsele stiilile ei moodusta linnus siin mitte hoonetega suletud nelinurka, vaid ligineb varajasele stiilile, kus ümber ringmüüri on asetatud üksikud hooned, kuna osa müüri on ehitisteta: väikeses provintsilinnuses polnud vajalik suur ruumide hulk. Linnuse üht merepoolset nurka kindlustas suur ümartorn - teised nurgad hoonel olid nähtavasti tornideta.

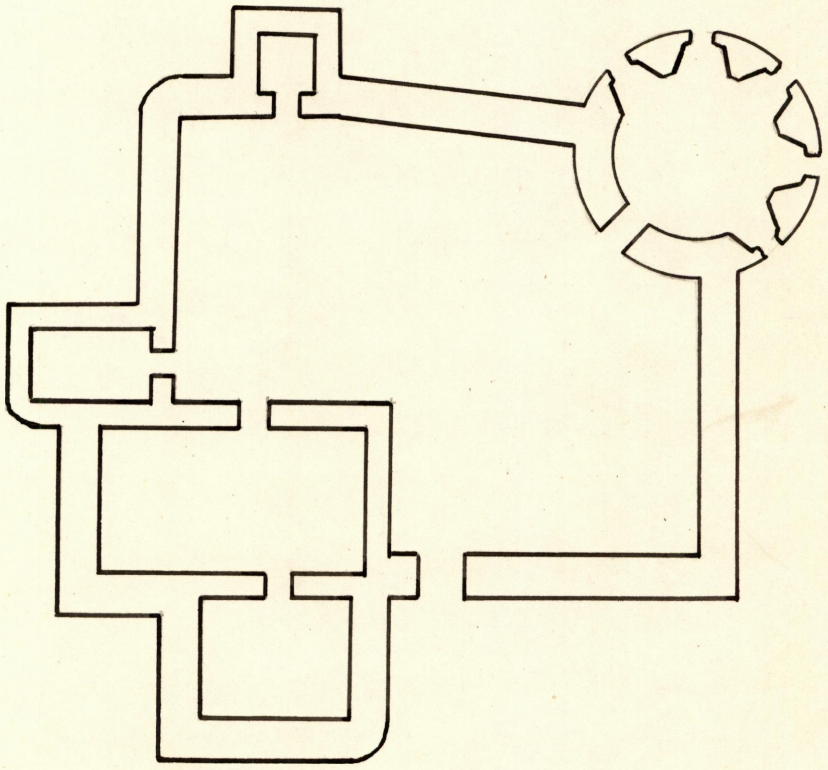
Lossi iga polnud palju pikem selle eelkäijast - Pöidest. Kui 16. sajandil algas võitlus Saaremaal taanlaste ja rootslaste vahel, käis loss käest kätte, kuni Taani

kuningas Friedrich II käskis oma asehalduril Saaremaal lossi lõhkuda, mis toimuski püssirohu abil 1576 aastal. Ehitisest jäi püsima merepoolne ümartorn, mida veel 17. sajandi alul laevad kasutasid sõidutähisena[35]. Praeguseni on säilinud vaid alusmüürid maakamara all.

Erilise alagrupi redutseerunud linnustereas moodustavad Tartu piiskopkonna linnused Vana-Kastre, Uue-Kastre, Kirumpää ja Võtseliina. Kuigi osa nende ehitusalgust võib tagasiviia 13. sajandi lõppu, kuuluvad nad stiililt siiski 14. sajandi redutseerunud-rustitseerunud linnuste gruppi, nagu ka samasse sajandisse kuulub kõigi nende lõplik väljaehitus.

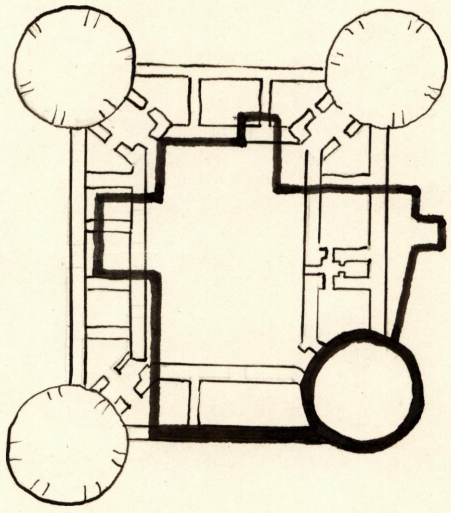
Piiskopiriigi metropolile oli tähtis kindlustada idapoolne veetee - Emajõe alamjooks. Selleks rajati arvatavasti võrdlemisi varakult piiskopilinnus V a n a-K a s t r e. Ehitusajaloole võib ligineda kindlate andmete puudumisel vaid oletustega. Arndt annab ehitusaastana 1233, ehitajana piiskop Hermanni - arvatavasti Jürgen Helmsi järgi[36]. Viimase järgi oli Vana-Kastre kohal varem suur puust torn, mida kasutati ühtaegu vanglaks ja vahitorniks, et aegsalt Tartusse teadustada vaenlaste lähenemist Emajõel[37]. On kindel, et 1233 aastasse pole võimalik asetada Vana-Kastre ehitamist lõpulikul kujul, kuna tol ajal oli Tartugi veel pooleldi

Joon. 18a

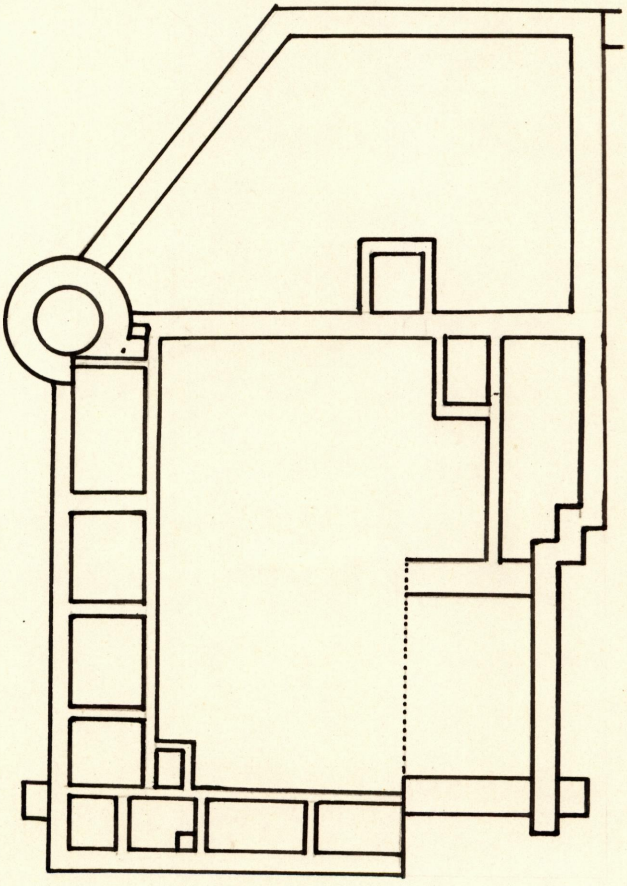
Uue-Kastre.

Joon. 18 b

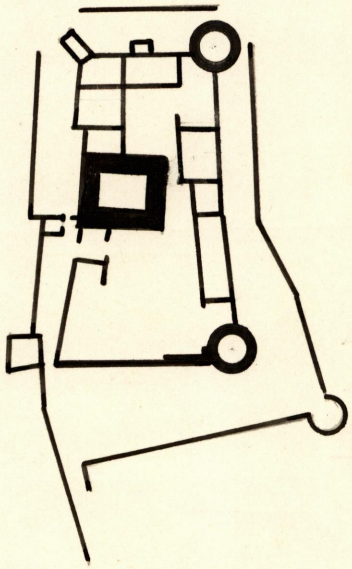
Uue-Kastre.

Joon. 18c

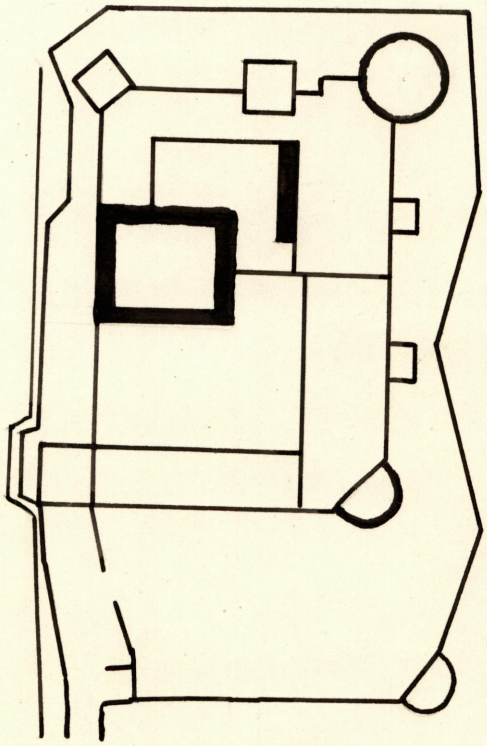
Kirumpää.

Joon. 18a

Vastseliina.

Joon. 18e

Vastseliina.

kindlustamata, maalõpulikult korraldamata, mis ei võimaldanud mitmel pool suuri ehitusi. Kui jälgida kindlustusajalugu mujal mail, eriti aga ordukoloonias Preisis, esineb tihti nähe, et isegi tähtsatele kohtadele ehitati puust kindlused, mis püsisid kuni 14. sajandini[38]. Võimalik, et ka Vana-Kastre esialgsel kujul moodustas vaid puust linnuse - vahitorni - kuhu alles hiljem, võib olla isegi 14. sajandi alul, ehitati kivilinnus. Traditsioon aga varem olnud puust linnusest kandus moondatult - nagu oleks venelased torni ehitanud - J. Helmsi kroonikasse. Ürikuliselt esineb Vana-Kastre esmakordselt 1342. aastal[39], hiljem juba korduvalt. Kannatada sai ehitis alles 16. sajandil, mil 1558 aastal venelased enne Tartu piiramist vallutasid Vana-Kastre; 1582 aastal oli loss poolakate, 1620. rootslaste valduses. Kui 1656 aastal rootslased venelastelt Luunja väljal lüüa said, põletasid viimased Vana-Kastre. Peale seda varises loss lõpulikult.

Asendilt oli Vana-Kastre vesilinnus, asudes kunstlikult kõrgendatud künkal Emajõe paremal kaldal /pilt XVI/. Kavatiselt nelinurkne kindlus oli kolmest küljest piiratud ehitistega, jõe poolt kindlustatud Zwingri laadse eelkindlusega, mille ühes otsas asus massiivne nelja-

tahuline torn; teine sama suur torn asus peasissekäigu poolsel tiival, andes oma flankeeriva asendiga kaitset kogu maapoolsele küljele. Kõrvalsissekäiguna oli ehitatud jõepoolsele küljele väikene käsivärav. Körberilt antud ruumidejaotust tuleb võtta kui problemaatilist, nagu ka temalt päritolevaid varemetejooniseid ja rekonstruktsioone /pilt ~~XXXI~~ XVII/. Kogu plaanitüüp viitab eelpooltoodud asjaoludele: on kinnipeetud valitsevast konvendihoone vormist niipalju, kui seda lubas provintsilinnuse iseloom ja otstarb.

Asutamiselt hilisemasse aega kuuluv on teine piiskopiloss Emajõel - Uue-Kastre. Kaitseülesannetelt oli Uue-Kastre nagu ta eelkäijagi piirikindlus, moodustades ühtlasi ka tollipunkti piiskopiriigi idapiiril. Asutamisajana esineb vanemas kirjanduses 1279 aasta, mis aga samuti põhjendamata kui Vana-Kastre asutamisaeg - pärit nähtavasti Helmsi kroonikast. Ürikuliselt esineb Uue-Kastre esmakordselt 1392 aastal, mil lepingus Hansa saadikute ja novgorodlaste vahel öeldakse: de balke de over de Embeke licht vor Werbeke, dar scholen de Nowgarden enen reinen wech hebben[40]. Nähtavasti asetses lossi kohal jõel palk, et takistada laevu tähelepanematult läbi tollipunkti hiilimast.

K. Löwis of Menar arvab isegi, et lossi nimi - Warbeck /Weerbeke/ - tuleb selle ühest ülesandest: Wehre des Baches[41].

Põhiplaanilt on Uue-Kastre sopiline-nelinurkne /~~pilt~~ joon. 18 a. ~~XXXI~~/, varustatud idanurgas suure rondeelisarnase ümartorniga, mis siin aga arvatavasti vana päritoluga - moodustades kindluse peapunkti Emajõe kaitsmisel. Õue loodenurgas asub peahoone koos kahe teise, ringmüürist väljaulatuva ehitisega. Läänepoolsel küljel asuv nelinurk oli nähtavasti linnuse teise peatorni aluseks, nagu tõendavad tugevad alusmüürid. See võis olla madal elamistorn, mis ühtlasi teenis külgkaitsena kogu kindluse läänetiival. Samal flankeerimisprintsiibil on ehitatud ka väikene kõrvalhoone põhjatiivas ja nelinurkne torn ringmüüri kirdeosas.

Kogu kavatis näitab loobumist senistest traditsioonidest: kvadraatsest konvendimajast on jäänud vaid nelinurgale liginev müürijoon, kuna peahoone hoovi nurgas on tüübilt ligidane varajastele ehitistele donjon'iga ringmüüris. Uus on siin vaid flankeerimisprintsiip nagu ka lokaaltraditsioonile viitav ümartorn.

Esmakordselt vallutatakse see piiskopiriigi eelpost idas 1558 aastal, mil venelased - süüdates lossivärava

tungivad sisse, vangistavad meeskonna ning purustavad lossi[42]. Kui peale poolakate valitsust loss rootslaste kätte langes, kavatseti siia ehitada uuetüübilist kastelli, kus ühele juba olevale ümarale nurgatornile oleks veel lisandunud kolm samasugust. Rida plaane Stockholmi sõjaarhiivis illustreerivad neid ümberehituskavatsusi /~~pilt XXXII~~ joon. 18b/. Kui kaugele plaanidest jõuti, pole teada. On huvitav, et Körberi, tedmata kellelt kopeeritud 1704 aasta Kastre lahingu pildil asub paremal Emajõe kaldal neljatorniline kvadraatne loss /pilt ~~XXXIII~~ XVIII/. Siin võib tegemist olla ainult Kastre lossiga, mille ligidal lahing löödi. Küll on eksinud autor, asetades lossi vasaku kalda asemel paremale - ka liigselt Peipsi ligidale. Lossi välimus aga näitab, nagu oleks Kastre ümberehitamise kavatsus teostatud, kuigi pilti tuleb võtta suure kriitikaga. Lossi hävitasid venelased Põhja-sõjas ning praegu asub kohal kivist hoone - endine Kantsi kõrts. Umbes 100 aastat tagasi piiras hoonet veel veega täidetud vana lossikraav, mis praegu kinnikasvanud /pilt ~~XXXIV~~ XIX/.

Nagu kaks eelmist, oli ka piiskopiloss K i r u m p ä ä määratud peamiselt idapiiri kaitseks. Arndt annab ehitusaastana 1226, nähtavasti Helmsi järgi.

Tõenäoliselt ehitati Kirumpää linnus kas 13. sajandi lõpul või 14. alul. mil esialgnes tähtsam linnus piiskopkonna südames - Otepää - jäi tahaplaanile oma suhteliselt nõrgema konstruktsiooniga. Sama tõendab ka ürikuliste andmete puudumine Kirumpää kohta 13. sajandil, mis näib imelikuna oletuse puhul, et loss juba siis oli olemas, kuna see moodustas ülitähtsa punkti maa kaitsesüsteemis. Teisiti on see 14. sajandil, mil just viimatimainitud asjaolu tõttu Kirumpää esineb harutihti kui sõjaliste ürituste keskus. Esmakordselt mainitakse lossi 1332 aastal, kus see juba küllalt kõva on, et lüüa tagasi Gedimini vallutamiskatse[43]. Aastal 1340 saatis ordu 400 meest Tartu piiskopkonna kaitseks Kirumpäässe, kuna venelased olid maale tunginud[44]. Kaks aastat hiljem kogus ordumeister väed Kirumpäässe, et sealt üritada röövretke Venemaale[45]. 1369 aastal tegid venelased suure väega retke Kirumpää alla: linnus vallutati, kuid ei hävitatud - küla selle kõrval põletati[46]. Kõik see toodud retketesari tõendab näitlikult Kirumpää tsentraalset tähtsust maakaitses, mis jätnuks kindlasti ürikulisi teateid ka 13. sajandist, kui loss juba siis olnuks valminud.

Põhiplaanilt moodustab linnus nelinurgelise hoovi

ümber asetatud hoonetegrupi, mille ehitistevaba lääne-
tiib on kaitstud zwingerilaadse eelkaitsega /~~pilt XXXV~~ joon. 18/.
Eelkindluse poolsest linnusetiivast viis peavärav los-
siõue, kaitstud erilise tornitaolise ehitisega. Lossi
pearuumidest asus kabel traditsioonikohaselt läänest
itta suunduva põhjatiiva idaosas, kuna sama tiiva lää-
neosas asetses arvatavasti lossisaal. Ida ja lõunatii-
va moodustasid vähemad ruumid, edelanurgas asuva ümara
peatorni kõrval asus üks suurtest ühisruumidest. Õues,
peavärava ligidal asus lossikaev. Torne oli arvatavasti
kolm: suur esiletungiv ümartorn edelanurgas, mis oli
ühtlasi lossi peatorniks; idatiiva nurkadel asusid ne-
linurksed tornid, milledest põhjapoolne tugevam, lõu-
napoolne nõrgem; lossi loodenurgas puudus torn, nagu
seda võib järeldada alusmüürist. Küll asus seal, sise-
hoovi nurgas, väikene nelinurkne ruum, mille otstarvet
raske kindlaksmäärata. Eriline linnusekavatises on ka-
beliosa peahoovi kirdenurgas. Selle erakordselt tuge-
vad müürid liituvad ebaühtlaselt ülejäänud nelinurgaga,
mis annab põhjust siin otsida ehitise algosa - neli-
nurkset hoonet torniga nurgal. Linnuse laiendamisel
oli aga arvatavasti uut ehitisgruppi (vaja) viia laiemale en-
dise hoone külgjoontest, mille tõttu tekkiski sarnane

ebaühtlane müürijoon linnuse kabelinurgas.

Linnus, juba 14. sajandil retkete ristlemispunktiks, sai tugevasti kannatada ka 16. sõjakal sajandil. Juba sajandi alul - 1502 - rüüstavad venelased Kirumpää ümbrust, põletades linnust piirava hakelvärgi[47]. Kui Vene-Liivi sõja algaastal 1558 Vastseliina vallutati, pidi Kirumpääs asuv ordumeister Fürstenberg Tartu taganema, kust tuli reetmisteateid. Loss süüdati Fürstenbergi käsul[48], ning sakslased lahkusid. Eestlased aga kustutasid tule, kasutasid ohtrasti lossi viina- ja õlletagavarasid ning kutsusid siis venelased lossi, kes parandasid põlenud puuosad[49]. 1579 aastal vallutasid poolakad Kirumpää, põletades selle "in de Grund"[50]. Muidugi on kroonika teade liialdatud, sest järgneval ajastul figureerib linnus edasi vallutamisobjektina. Kuipalju kannatas linnus Aleksei Michailovitschi retke puhul a. 1656, pole teada - võimalik, et see juba siis lõpuliult lõhuti, sest Purgold'i plaanil 1682 aastast on Kirumpääd kirjeldatud juba varemetes. Praeguseni on säilinud vaid vähesed müüriosad, mis umbes 100 aastat tagasi olid palju kõrgemad /pilt ~~XXXVI~~ XX/.

Teine tähtis piirilinnus oli Kirumpäästst lõunapool asuv V a s t s e l i i n a. Asutamisajana on osa

ajaloolasi võtnud arvatavasti Helmsilt päritoleva 1273 aasta, uuemad uurijad aga põhinevad Wartberge teatele, et Vastseliina rajatigandumeister Dreilebeni ajal 1342[51], milline asutamisarv esineb ka Liivimaa nooremas riimikroonikas[52]. Tõenäolisem näib olevat viimane asutamisaeg, kuna esiteks on arusaadav just 14. sajandi keskel sarnase tugeva piirilinnuse trotslik ehitamine otse maa-alale, mida idanaaber luges omaks. Esimesest venelaste reageerimisest uuele linnusele teame 1370 aastal, millist retke on tavaliselt kujutatud vanemas ajalookirjanduses liialdatud värvides[53]. Ebaõige on Arndti teade, nagu oleks leedulased 1390 aastal Vastseliina põletanud[54]: nimetatakse ju linnust 1379 aastal piiskopisõjas A. Hechti ja D. Damerovi vahel "castrum fortissimum et munitissimum in tota patriae"[55].

Oma ehituselt on Vastseliina üks huvitavamaid linnuseid Eestimaal. Asudes Piusa jõe ja ühe selle harujõe ühtimise kohal **kõrgel maaninal oli lossil kõrgustikukaitse kõrval ka teatud osa veekaitsel. Tüübiline muinaslinnale sobiv koht on Stavenhagen'i viinud esialgu veel põhjendamatule oletusele, et loss on ehitatud endisele muinaslinnale, millest tulla ka nimi: " Vastne linn"[56].**

Kogu linnus näib lõppkujul olevat valminud alles mitmejärgulise ehituse teel. Selleks annab teatud tõenduse erilaadne massiivsete maakivist müüridega nelinurkne ehitis linnuse keskel, mis juba arkailise müüritehnikaga erineb ülejäänud linnuseehitisest /~~pilt XXXVII ja XXXVIII~~ joon. 18a/, lastes nii oletada siin vanemat linnuseosa. On loomulik, et kohal kus vaenlane ähvardas uut ehitist iga silmapilk, polnud mõeldav alul juba suure kindluse ehitamine, mis poleks pooleldi valminuna annud küllaldast kaitset. Tuli luua kindel punkt, kuhu ümber siis aegajalt grupeerus uus suurem linnus. Selleks tsentrumiks sai Vastseliinas tornilaadne maakivist ehitis, kus hiljem asus lossikabel. Näib et järgmisena on laiendatud linnust lõunapoolses osas, kuhu ehitati nelinurkne õu ümara torniga nurgal, kuna endine hoone jäi selle vastasnurka. Oletust kinnitab omakorda eriline liitekoht linnuse keskel, mis jagab hilisema õue kaheks. Ka viitab müüritehnika sinnapoole, olles lõunatiivas lihtsam, halvema väljatöötusega kui põhjatiivas. Lõpuks sarnaneb oletatud esialgne linnus oma süsteemilt väga teistele piiskopkonna linnustele - Kirumpääle ja Uue-Kastrele: nelinurkse õue ühes nurgas massiivne ehitis, mille vastasnurgas asub flankeeriv nurgatorn. Hiljem

laiendati linnust põhjapoole, mis teise liitena moodustas samuti reeglipäratu nelinurga, mille sisehoovi piirasid hooned. Analoogselt endisele osale ehitati ka siin idanurgale suur ümartorn, kuna üks neljatahuline asus põhjatiival. Nii laiendatud linnus piirati lõpuks eelkaitse müüriga, mis oli varustatud lõunanurgas poolümara tornilaadse ehitisega, kuna läänekülgel asuvat sissekäiku kaitsesid nelinurksed tornid. Kogu linnus oma järgulise ehituse tõttu moodustab põhiplaanilt nii mitmeti erineva tüübi senivaadeldute seas. Mõlemad linnuseliited moodustavad eraldi redutseerunud kuju konvenditüübist: liginedes nelinurgale ei moodusta neid mitte neli hoonete tiiba, vaid rida vähemaid ehitisi, kuna kohati on linnusemüür hoopis ehitistevaba. Lõunapoolne müür, mis asus looduslikult kõige ~~rohkem~~ vähem kaitstud küljel, oli paksuselt järgmine kesksele, nelinurksele ehitisele. Sein oli varustatud ülevalt pisikeste laskeavaustega, millest ulatus parajasti sihtimaüle eelkaitse valli. Kaitsemeeskonna tarvis oli seina siseküljel asuv ehitis jaotatud puulaega kaheks, kusjuures alumine kord võis teenida varustuslaona[57]. Selle hoone sisekülg on märgitud veel 1637 aastast päritoleval plaanil /~~piit~~ joon. 18 ~~XXXIX~~/, kuna hilisematel puudub - arvatavasti hävis see

vahepeal. Lõunapoolse lossihoovi loodenurgas oli sissekäik, varustatud erilise nelinurkse kaitseehitisega; õue idaküljel asus üks suurematest ühisruumidest. Eriliselt massiivne oli ka kagunurgas asuv ümartorn, olles otseses ühenduses lõunatiiva kaitseruumidega.

Linnuse põhjapoolne õu oli piiratud vähemate ruumidega, kuna kirdenurga torni juures oli üks suurtest ühisruumidest. Torn ise on välisvormilt sarnane lõunas asuvale ümartornile, seest aga hobuserauakujuline - avatud küljega lossiõuele. See võrreldes lõunatorniga uuem tüüp omakorda kinnitab oletust põhjatiiva hilisemast päritolust.

Erineb Vastseliina teistest Eestimaa linnustest ka oma kunstikülje rõhutamisega: mõlemad ümartornid on kaetud gootipäraste petikniišidega, milline motiiv tagasihoidlikult esineb isegi kindluse lõunapoolsel kaitseküljel /pilt XL/. Ehitusmaterjal - paas ja telliskivi vähese graniidilisandusega - oli eriti selle läbiviimise hõlbustajaks. Siinjuures ilmneb teravalt juba eelpool mainitud asjaolu: lõunapoolne nurgatorn ja kaitsekülg on kaugelt halvems müüritehnikas ehitatud kui põhjapoolne, kus on otse pillavalt kasutatud petikniišide motiivi, nagu ka värvilist telliskivi ehitusmaterjalina.

Strateegiliselt oli linnus oma hää asendi, mitmekordse müüristiku ja tugevate tornidega tõesti "tugevam kants" ümbruskonnas. Olukord muutus aga sõjapidamisviisiga: Venemaa pool asuv kõrgendik, mis polnud ohtlik lossile paterellide väikese laskekauguse tõttu, sai saatuslikuks tulirelvade arenguga, nagu ka müürid polnud küllalt vastupidavad vene kahuritele. Kuid vaatamata sellele oli ka nüüd raskusi lossi vallutamisel, kuni see veel täies korras oli. Suurem tuleproov tuli Vastseliinal läbiteha 16. sajandil. 1558 aastal piirasid venelased lossi üle kuu aja, tulistades seda raskeist kahureist. Siiski ei saadud lossi vallutada, kuna see Kurbski sõnade järgi "üle mõõtude" tugev oli[58]. Alles siis, kui venelaste kahurid olid purustanud ühe torni ja osa müüri, oli lossis tekkinud käärimise tõttu lossikaitsja Jürgen Uexküll sunnitud alistuma. Järgneval ajastul käib Vastseliina käest kätte, kuni ajajooksul kaob osalise lagunemise tõttu omaaegse "castrum fortissimum'i" tugevus: varsti allub juba loss korduvalt vastupanuta. Rootsi ajal kavatseti Vastseliinat lammutada, et sinna jätta vaid piiriäärne vahitorn[59] - kavatsus jäi aga läbiviimata. Tol ajal oli linnus juba üsna laostunud: põhjapoolne ringvall

varisenud, samuti armetus olukorras kaks ümartorni nagu ka suur osa siseruume. Nii on mõeldav linnuse lõplik lagunemine järgneval ajastul: piisas vaid tulekahjust, et pooleldi varemetes ehitist lõpulikult kaitsekõlbmatuks muuta. Põhja-sõjas ei mängi Vastseliina kindlusena enam mingit osa.

Eelpoolkäsitletud ordu ja piiskopilinnustest on pea ainukese uurimismaterjalina kättesaadav põhiplaan, mis lubab teha järeldusi vaid selle alusel. Kuid leidub ka linnuseid, milledest pole järel niigipalju - veel enam: nende asukoha määraminegi teeb raskusi.

Ordumaa-alal selliseks lossiks on Kursi Pedja jõe ääres. Kursi oli ordu ajal komtuurkond, kus asus ka Vaiga foogt. Selle põhjal järeldab K. Löwis of Menar, et kohal pidi asuma ordulinnus[60]. Ka esitatakse 1555 aasta losside nimistus Kursi, märkusega "arx in qua et ordinis quidam frater sedem habuit"[61]. Lossi asutamise ja hävitamise kohta puuduvad igasugused andmed. Ürikuliselt esineb Kursi 1433 aastal[62], kuid ilma et mainitaks midagi sealsest ordulossist. Jääb oletada, et kui oligi kohal miskisugune linnus, see oli vaid väiksem ehitis, mis mitte nimetamisväärse vallutuse tagajärjel hävitati. Selgust asjaolusse võib tuua kohapealne

uurimine
kaevamise näol.

Andmetelt Kursiga analoogne on Tartu piiskopkonna linnus H a a s l a v a. Täpsa asukoha üle puuduvad igasugused andmed, nagu ka ürikuliselt esineb vaid ühes piiskopi kirjas aastast 1366 märkus " in castro nostro Haseldorpe"[63]. Hiljem esineb ainult " Gud unde molen to Hazelouwe"[64], ehk lihtsalt " Hazelouwe"[65].

Siin tuleb küsimust lahendada teisest seisukohast. Castrum, Haus, Hof jne. ei tarvitatud vanasti mitte alati ühes ja samas tähenduses. Keskaeg nõudis igalt suuremalt hoonelt linnuse iseloomu, need aga ei tarvitsenud alati olla linnused selle sõna tõsises mõttes. Nii osa neist oli kas üsna väikesi kiviehitisi või ainult pooleldi kivist. Võis ka esineda selliseid, nagu Renner ühte Vene piiril kirjeldab: puuraamistikuga ehitis, täidetud kiviprügi ja saviga[66]. Arusaadavalt ei olnud sarnased hooned kuigi vastupidavad ning nende jäljetu kadumine juba peale 16. sõjaka sajandi on üsna loomulik. Nii ka arvatavasti Haaslavaga. See oli tavaline piiskopimõis kindlustatud elumajaga, kus piiskop vahetevahel suvekuudel resideeris. Linnusest selle sõna täielikus mõttes ei saa olla juttu. Või miks ei leidu siis Haaslava nimi 1558 aastal vallutatud linnuste hulgas.

Ehitis langes siin tähelepanematult, kuna see ei omanud sarnast strateegilist tähtsust kui Emajõel asuvad lossid Vana- ja Uue-Kastre.

C. Vasallilõssid.

Eelpool käsitletud linnused kuuluvad otseselt kas ordule või piiskopile, moodustades nii maaisandate võimutsentrumeid, kus asus kas teatud orduvendade koondis või piiskopi sõjaväeüksus. Viimased linnused olid enamikus eriti piirikindlused, nii siis mitte vähem sõjalised kui ordulinnused, mistõttu ka seletatav mõlema maaisanda kindlusetüübi sarnasus. Teisiti oli see vasallilinnustes.

Uue koloonia asutamisega toodi siia ka üks tüübilisi keskaegseid elunähteid - läänikord. Algaastail jagunes maa teatavasti kolme isanda vahel: ordu, piiskop ja Taani. Esimene neistei vajanud eriti läänikorda temale alluvais mais, kuna omas sõjajõudu ilma selletagi. Teisiti oli see piiskopi ja Taani valdkonnas . Et saada oma käsutusse vajalikku sõjajõudu, oli piiskop sunnitud läänitama oma maid, milline nähe esineb juba varsti pääle maa lõplikku vallutamist. Eriti arenes see protsess Tartu piiskopkonnas, mis oli juba asendilt mitmeti kardetavamas olukorras, kui Saare-Lääne piiskopkond. Samuti kiirelt tõmus läänitus maa põhjaosas - Taani koloonias, kus vasallkond peagi moodustas suure ja tugeva organisatsiooni.

Läänikord oma iseloomult muutus ajajooksul, kuni 14. sajandil arenes välja läänimeeste oma majapidamine: tekkisid mõisad. Koos sellega tuli kindlustada maavaldajail oma elukohti, kuna ju polnud mõeldav keskajal võimukandjate kindlustamatalt elamine võõral maal: tekkisid vasallilossid. Kuna need oma otstarbelt erinesid ordu ja piiskopi lossidest, olles vaid ühe perekonna eluasemed, on huvitav käesoleva töö seisukohalt nende losside tüübi suhe eelpoolvaadelduisse.

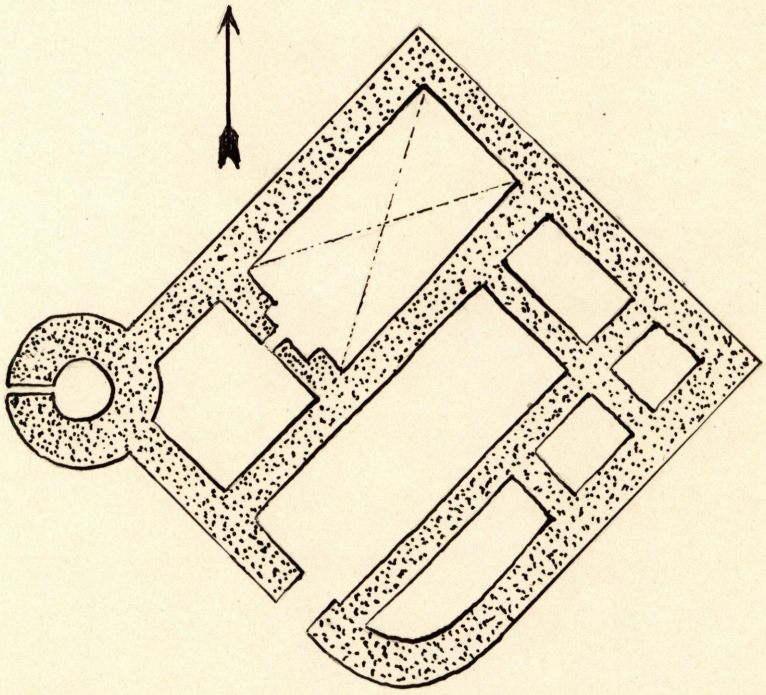
Et vasallilossid kui maakaitse seisukohalt teisejärgulised ei omanud nii tugevat väljaehitust kui maaisandate omad, on arusaadav suure osa neist jäljetu varisemine. See asjaolu, sunnib jagama vasallilinnuste vaatlemise kahte ossa: esimeses need, milledest on säilinud vähemalt põhiplaan ning mis nii omavad nii ajaloolise kui ka kunstiajaloolise väärtuse, kuna teises järjekorras tuleb rääkida neist vasallilinnustest, milledest säilinud vaid ajaloolisi andmeid, pakkudes nii enam huvi ajaloole kui kunstiajaloole.

Saare-Lääne piiskopkonna vasallilossidest omame põhiplaani ainult kahest: Virtsu ja Vigala.

V i r t s u vasalliloss asus Läänemaal, strateegiliselt tähtsal kohal Suure väina ääres, kust sai valitseda

sealset meresõitu. Lossi asutamisaeg pole teada; esmakorselt esineb ürikuliselt Virtsu mõis 1459[67], loss 1465 aastal[68]. Sellest aga ei saa järeldada lossi ehitamist 15. sajandil, sest on küsitav, kas üks jõukamaid vasallisuguvõsasid - Uexküll'id - jätsid nii kaua kindlustamata tähtsa strateegilise punkti. Kui arvestada läänikorra arenguga, näib tõenäolik, et enamik tähtsamaid vasallilosse ehitati 14. sajandil, - kui aga need ürikuliselt esinevad alles hiljem, siis oleneb see nende sekundaarsusest maakaitsel, nagu üldse avalikus elus.

Oma põhiplaanilt on Virtsu loss peaaegu kvadraatne, ümardatud lõunanurgaga, kuna läänenurgas asub massiivne flankeeriv ümartorn, mis võttis endale lossi kaitse mere poolt /joon. 19/. Kolmest küljest oli kitsas lossiõu piiratud eluruumidega, milledest kaks suuremat asus tornipoolsel läänetiival. Põhjapoolne läänetiiva ruum oli suurem kogu lossis ja võis olla pearuumiks - saaliks. Nagu näha, moodustab mõõtudelt küll väikene loss kavatiselt peaaegu täpsa jäljendi redutseerunud ordu ja piiskopilinnustest: sama ümar peatorn ühes nurgas, sisehoov ühe hoonetevaba küljega; isegi siseruumide jaotuses on jälgitud ordulinnuste eeskuju, mis ilmneb eriti lääne-

Virtsu. Lõwis of Menari j.

tiivas.

Virtsu hävis tülis Riia koadjutor Brandenburgi markkrahvi ja Saare-Lääne piiskop Reinhold Buxhoevden'i vahel, kus viimane hävitas strateegiliselt tähtsal kohal asuva linnuse kas 1533 või 1534 aastal[69]. Tülile järgneva Wolmari leppe põhjal ei lubatud Virtsu lossi enam ülesehitada - nii see jääbki juba 16. sajandist peale varemeisse[70].

Kui Virtsu jälgis üsna täpsalt 13..ja 14. sajandil väljakujunenud ordutraditsioone, kaldub neist tunduvalt kõrvale teine Uexküllidele kuuluv loss Läänemaal - V i g a l a. Et saada selgemat ülevaadet tüübiarengust, tuleb see ehitusajalt arvatavasti 15. sajandisse kuuluv vasallilinnus vaatlusele järgmises peatükis.

Oma arvuka vasallkonna tõttu omab Tartu piiskopkond eriti tiheda vasallilinnuste võrgu. Plaanimaterjali neist on aga suhteliselt vähe: vaid R õ n g u s t ja K a v i l daa s t on kasutada varemete järgi skitseeritud põhikuju joonised.

Hää põllumaa piiskopkonna läänеserval suundas läänimehi peamiselt sinna, mistõttu omakorda tekkis terve sari vasallilosse Võrtsjärve idakaldale, eesotsas piiskopkonna jõukama vasalli Tödwen'i linnusega R õ n g u s.

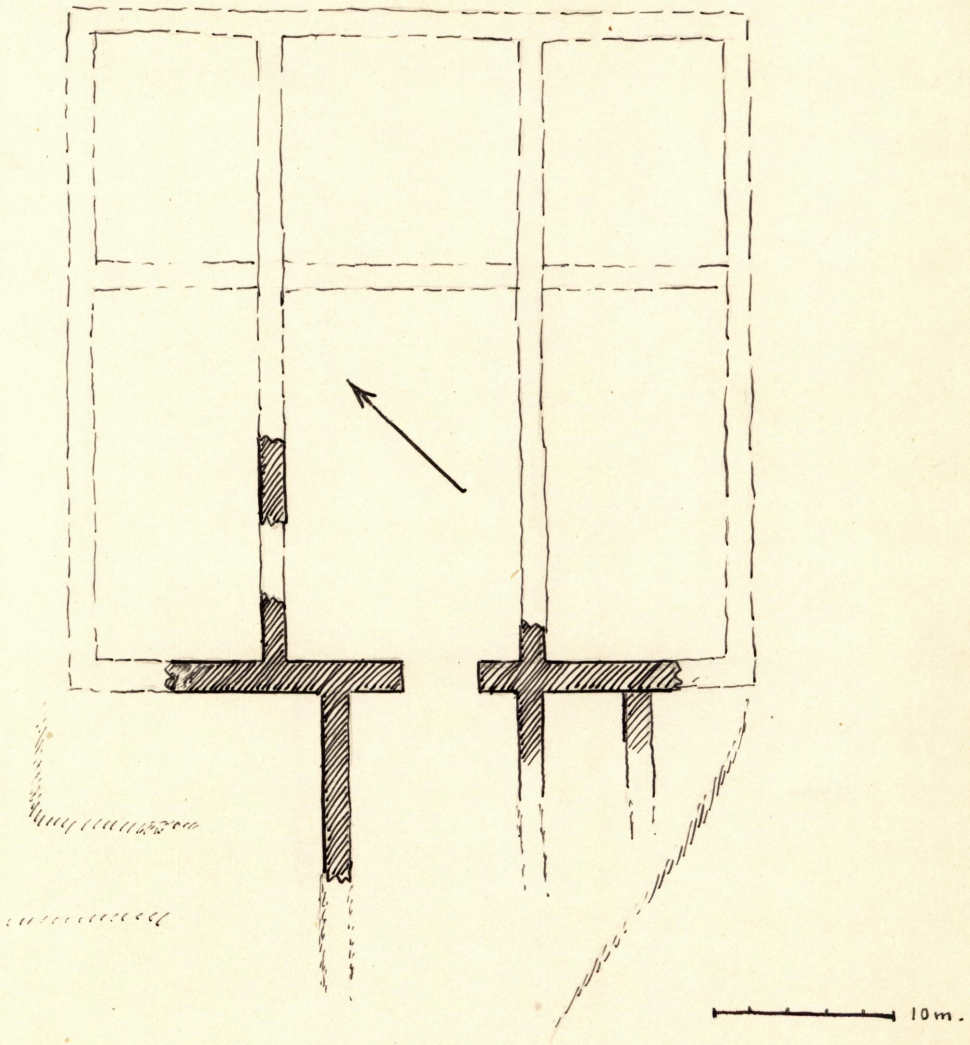
Arndti andmed, et Rõngu ehitati G. v. Tödweni poolt 1340 aastal[71] pole millegagi põhjendatud, omavad aga praegusel juhul suurema ustavuskraadi teistest Arndti dateeringuist. Näib tõenäolik, et üks Tödwenitest oli lossi rajajaks, kuna see sugu valdas pidevalt lossi kuni Vene-Liivi sõjani. Kas antud ehitusaasta on täpsalt õige, pole võimalik kindlaksmäärata, kõige eelpoolöeldu põhjal aga võib Rõngu ehitust asetada kindlasti 14. sajandisse. Nagu enamik vasallilosse, esineb ka Rõngu harva kroonikates, kuna ajalookäik puutus vähe kokku eralinnustega.,Kuni 1558 aastani teame vähe Rõngust. Mainitud Vene-Liivi sõja algaastal põgeneb tookordne Rõngu valdaja Johann v. Tödwen lossist, mille venelased vallutavad[72]. Kettler taasvallutab küll peatselt Rõngu, et aga väike vägi ei võimaldanud lossi jätta meeskonda, lõhutakse lossimüürid[73]. Poola ajal asuvad Rõngus jesuiidid, kuni 1625 a. rootslaste liginemisel mungad põgenedes süütavad lossihooned[74]. Sealt peale on loss varemetes.

Asendilt oli Rõngu kõrgustikulinnus, asudes ühelt poolt kraaviga äralõigatud mäenõlvakul, sarnanedes nii varem levinud maaninalinnustele. Põhikujult moodustas linnus nelinurga, kuna edelapool asuva eellinnuse piire

on raske kindlaksmäärata /joon. 20/. Lossi hooned on grupeeritud ümber piklik-nelinurkse õue, mis lõuna-poolses sissekäigutiivas on ehitistevaba. Selle ees - eellinnuse poolsel küljel asus eriline hoone, mille võlviäär veel praegu näha seinamüüris /~~pilt XLI~~/. Hoone on ehitatud peamiselt telliskivist, väljaarvatud mõni maakivist müüriosa linnuseõues. Müürid olid tugevad, nagu seda tõendab Renner[75/], kui aga ta samas kindlust ütleb olevat "nicht besonders veste", tuleb seda hindamist juba võtta uute relvade seisukohast: ~~vana~~ kahuritele ei olnud ükski Liivimaa kindlus küllalt vastupidav. Kogu Võrtsjärve rajoonis asuvast linnustegrupist oli Rõngu suurem ja tugevam, mida tõendavad ka säilinud varemed: kannatasid ju kõik sealsed linnused enamvähem ühesuguselt 16. sajandil - teistest linnustest on aga säilinud paremal juhul ainult alusmüürid.

Üks sellistest vasallilinnustest Võrtsjärve idakaldal oli K a v i l d a. Arndt on J. Helmsi järgi populariseerinud Kavilda asutamisajana 1361. aastat, mil loss olla ehitatud ordumeister Vietinghof'i poolt tema välisvaenlaste vastu[76/]. Kas antud aasta täpsalt vastab tõele, pole teada, küll aga näib olevat tõsi Kavilda rajamine 14. sajandil. Ürikuliselt esineb Kavilda

Joon. 20.

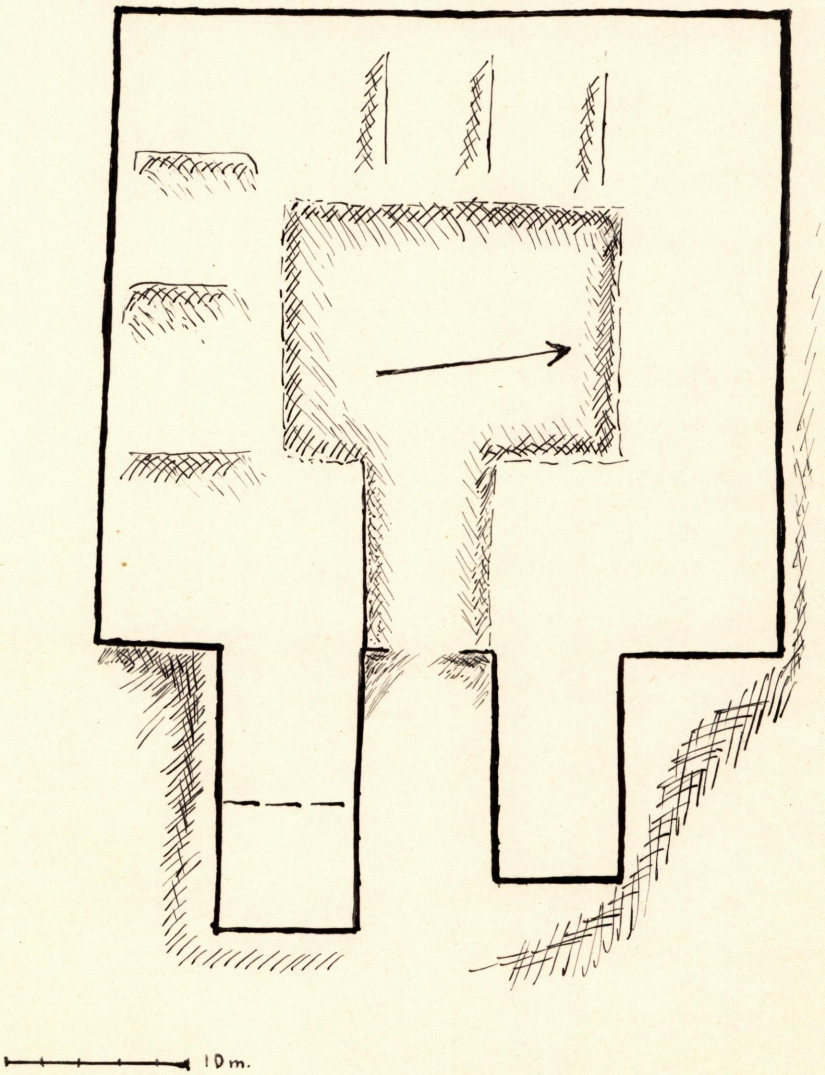
Rõngu. Autori j.

esmakordselt 1495 aastal, kus Barth. Tiesenhausen müüb Fromhold Tiesenhausenile "das Steinwerk mit dem Hofe"[77]. Väljendus " Haus und Steinwerk" esineb ka hilisemates müügilepingutes. 1558 aastal oli Kavildal Rõnguga ühine saatus: juba varem meeskonnalt mahajäetud linnus langes venelaste kätte, kes selle arvatavasti purustasid, sest 1582 aasta poola revisjoni andmete järgi on Kavilda "põhjani hävitatud"[78]. Praeguseni on linnusest säilinud vaid alusmüürid. Asendilt ligineb Kavilda kõrgustikulinnusele, asudes mäekünkal Kavilda jõe ääres. Kohal on olnud varem Siidre nimeline linnamägi, mis näitab ka vasallilinnuste ehitamisel kinnipidamist vanadest traditsioonidest. Põhiplaanilt moodustab linnus nelinurga õuega keskel, mida piiravad kolmest küljest ehitised /joon. 21/. Kahelt poolt esileulatuvate hoonetega piiratud sissekäik asus jõepoolsel mäekallakul, kus oli parem kaitsta väravat kallaletungi korral.

Teised Võrtsjärve idakalda gruppi kuuluvad linnused Rannu ja Kongota on veel vähemate andmetega esitatud.

R a n n u vasallilossi rajamisaeg on analoogselt eelmistele linnustele asetatud vanemate uurijate poolt 13. sajandisse, mis aga tegelikult on siingi ebaõige. Lossi vanema ajaloo kohta puuduvad usaldatavad andmed.

Joon. 21.

Kavilda. Autori j.

1558 aasta suvel vallutasid venelased linnuse, ordumeistri koadjutor sama aasta septembris ning järgmisel kuul põletasid venelased ehitise[79], misjärele see arvatavasti jäigi varemetesse. 1582 aasta Tartu starostkonna inventaris on Rannu kohta märkus, et see on "põhjani hävitatud"[80]. Praeguseni on säilinud vaid kiviprügi lossikünkal, mida ühelt poolt piirav tiik on jäänus omaaegsest linnusekraavist. Kohale on ehitatud hiljem mõisa majapidamise hoone, mille müüristikus K. Löwis of Menar arvab leidvat keskaegseid gooti kaari[81] - tegelikult on see kõik üsna uus ehitis.

Peaaegu analoogse ajalooga on K o n g o t a vasalliloss. Asutamisaega ja kohta puuduvad andmed. Ürikuliselt on teada, et pool Kongota lossist 1417 aastal müüdi ühele Tiesenhauseniitest[82]. Lepingutes 1486 ja 1494 aastast mainitakse lossis kabelit[83] ja "de hangelkamer... zwischen dem thorn und der Schornsteinherberge"[84]. 1558. aastal vallutavad venelased Kongota, hiljem koadjutor Ketler hävitab linnuse, ning 1582 aastal nimetatakse Kongotat nagu teisigi selle rajooni linnuseid "põhjani hävitatuks"[85]. Praeguseni pole ehitisest vähematki säilinud, kuna kohal asub koolimaja - endine mõisa härrastemaja , mille keldris võib leida vanu

müüriosi. Asendilt oli linnus segatüüp, asudes madalal künkal, mida praegu veel piirab ühelt poolt tiik - endise lossikraavi osa.

Peale kirjeldatud vasallilinnuste oli piiskopkonnas veel vähemaid ehitisi, mida ka sageli ürikuliselt nimetatakse "Haus, Schloss". Need on: Antsla, Sangaste, Sõmerpalu ja Vaabina. Oma iseloomult sarnanevad nad eelpoolkirjeldatud Haaslavale, olles lihtsalt kindlustatud majad - nii maa kaitse seisukohalt kui ka kunstiajalooliselt üsna väikese tähtsusega.

Rikas vasallidest oli Harju- Viru, kus need juba Taani ajal moodustasid tugeva organisatsiooni. Sealsed vasallilossid on aga enamikus pärit hilisemast ajast - peamiselt 14.sajandist. Ajastul enne seda olid maal arvatavasti vaid provisoorsed puuehitised, mis ei annud palju varju suurema aktsiooni puhul, nagu see nähtub ka 1343 aastal, mil Jüriöö mässu puhul öeldakse kõik sakslased mahatapetud olevat, peale nende kelledel läks korda põgenada Tallinnasse. Teatavasti olid Harju-Viru vasallidel küllnm. "Burgsitze" - tugevad kivimajad, kuid need polnud mitte lausamaal, vaid Tallinna Toompeal - milleks oli juba XIII sajandil antud nn. castrum maius. Olukord muutus 14. sajandi keskpaigu, mil juba üldiselt

tuli suur ümberkorraldus vasallkonnas ning ülejäänud, peamiselt jõukamadmneist, kindlustasid end juba maaisandate eeskujul. Selliseid vasallilosse Virus on neli: Kiltsi, Edise, Kalvi ja Järve - kõik tüübiarengule väheütlevad, kuna puudub küllaldane plaanimaterjal nende kohta.

K i l t s i asutamisaeg pole teada. Vene-Liivi sõja alul oli loss üheks tugipunktiks venelaste vastu[86], hävis arvatavasti 16. sajandil, kuna rootsiaegne kataster 1600 aastast ei nimeta Kiltsit enam kindlustatud kohana. Kohale ehitati 18. sajandi lõpul moodne härrastemaja, kusjuures kasutati osalt endist alust ja veel säilinud müüristikku /~~XLII~~ XXI/.

E d i s e oli strateegiliselt tähtsal kohal, kuna mööda viisid Tallinna-Tartu ja Narva sõjateed. Lossi asutamise kohta puuduvad teated, samuti ka ehitusüksikasjade kohta. Praeguseni olla säilinud veel paekivist väravatorni osa, Brotze'lt möödunud sajandil veel üsna tervena joonistatud[87].

K a l v i esineb ürikuliselt esmakordselt 1485 aastal, kus nimetatakse "slot huss unde hoff te Podwes[88]. Ehitisest pole omemas miskidugust plaani; samuti puuduvad teated ka ehitamise ja hävingu kohta.

J ä r v e ei esine ürikuliselt lossina, osa praegusest hoonest näib aga põlvenevat keskajast. See moodustab põhiplaanilt nelinurkse ehitise, millest K. Löwis of Menar järeldab, et siin on asunud väikene "keeptower'i"laadne linnus[89].

Samasuguselt väheandmelised kui toodud Viru linnused on ka kaks Läänemaal asuvat linnust, lisaks eelpoolkirjeldatuile: Kasti ja Velise.

K a s t i vasallilinnus kuulus Uexküllidele. Ürikuliselt esineb loss alles 1529 aastal, mil muu hulgas nimetatakse eelkindlust, torni, remterit ja kööki[90]. 17. sajandi lõpul oli see loss juba hävinud[91].

Ka V e l i s e kuulus Uexküllidele. Et linnuse ehitanuks Saare piiskop Hermann II Buxhövden aastal 1264[92], on vaid perekonnakroonika mitteusaldatav teade. Linnuse põletasid venelased 1560 aastal[93]; samale kohale ehitati hiljem osalise vana alusmüüri kasutamisega mõisa härrastemaja.

Materjali lünklikkus vasallilinnuste suhtes ei luba teha üksikasjalikumaid järeldusi, mis annaks eritunnuste fikseerimist selles Eestimaa keskaegse linnusteehitiste grupis. Toodud üksiknäidete põhjal võib aga järeldada, et feodaalarhitektuur jälgis üldjoontes sama stiili,

kui see oli vastaval ajastul väljakujunenud ordulinnustes, olgugi et selleks polnud otsest praktilist tarvet. Eriti ligidaselt sarnased on aga vasallilinnused 14. sajandi redutseerunud ordu- ja piiskopilinnustele, millega neid võib asetada ühte üldkategooriasse.

III. L O S S I D 15. S A J A N D I S T.

Kui 13. sajand on Eestimaa linnusarhitektuuris rajamise-, 14. sajand täiendamise-, väljakujundamise, kuid ka juba redutseerumise sajand, erineb 15.nes tublisti oma iseloomult kahest eelmisest. Maa tähtsamad punktid olid kindlustatud, üldine linnustevõrk tihenenud, mis kõik jättis üsna väikese osa sel alal mainitud viimasele sajandile. Nii see on ka seletatav, et uutena ehitatakse vaid veel paar pririkindlust, millele lisandub teist samapalju sisemaal, nagu ka mõni vasalliloss näib olevat 15. sajandi päritoluga.

Kuid ka ehitusstiilis tõmub suuri muudatusi, mis omakorda tingitud mitmest põjusest. Juba sõjapidamisviis oli hoopis teiseloomuline kui varemalt, kuna tulirelvad 15. sajandil oma arenguga ikka enam tõrjusid välja endiseid võitlusviise ja kaitseprintsiipe. Nii muutus näiteks endine paljuhinnatud kõrgusprintsiip, millele põhines suur osa keskaegseid linnuseid, uute relvade tõttu tarbetuks, polnud enam nii tähtis müüri kõrgus, kui paksus. Veel enam - et edukalt tulistada linnusest vaenlast, oli seda võimalik teha just mada-

lamalt, kuna uue relva löögijõud oli eriti tugev vaid horisontaalselt. Osa linnuseid ehitataksegi sel ajastul ümber uute nõuete kohaselt, milleks eriti soodsad olid vesilinnused oma madala asendiga. Eriti tüübilised lisandused 15. sajandist on rondeelid - suured ümarad külg- või nurgatornid suurtükkide asetamiseks. Kuid ka teistes ehitusüksikasjades vormis uus relv ümber endised ehitised, millist arengut aga pole võimalik jälgida Eestimaa linnusarhitektuuris, kuna puudub detailne materjal.

Oli ka muid ehitusstiili muutvaid tegureid. Juba ehitajas - ordus. Kui koloonia algupäevil oli ordu, vaatamata paljudele puudustele, elujõuline alati juurdevoolava värske vere tõttu, on 15. sajandil suur tagasiminek. Maa oli vallutatud, rahvas ristitud - nii siis õieti ordu ülesanded täidetud. See kõik viis organisatsiooni seesmisele lagunemisele, mis loomulikult ei jätnud mõju avaldamata ka ühele elualale - ehituskunstile. Kui ordu ehitustüübi - konvendihoone - väljakujundajaks sai just ruumitarvidus suurele meeskonnale, oli üheks konkreetseks tüübilanguse põhjuseks ordu isikliku koosseisu vähenemine - puudus senini tähtis juurdevool emamaalt. Nii see reduktsioonipõhjus, mis

alul end andis tunda provintsilinnustes, saab nüüd üldiseks. Sellele järgnev üldine tagasiminek on aga märksa suurem varemast stiililahjenemisest, andes resultaadina täielise lahkumise seniseist ehitustraditsioonest.

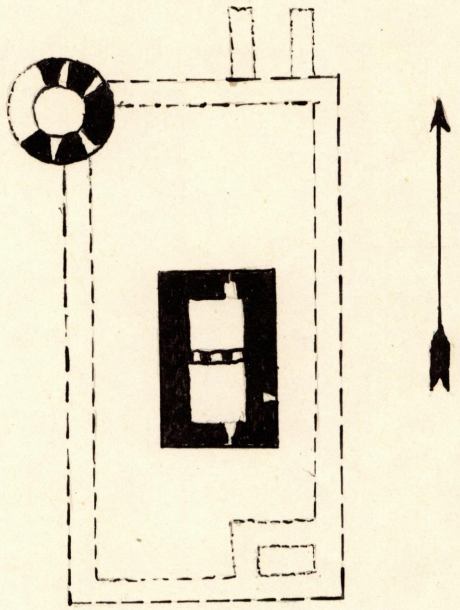
Ordumail ehitati 15. sajandil kaks linnust - Vasknarva ja Toolse - mõlemad oma iseloomult piirilinnused.

V a s k n a r v a esimene rajamine kuulub 14. sajadisse. Vene kroonikate järgi on ordumeister Goswin von Herike ajal 1349 aastal ehitatud Narvajõe kaldale piirilinnus, mille aga pihkvalased samal aastal hävitasid[1]. Poliitiline suhe Nowgorodiga takistas lossi kohe ülesehitamast, kuni muutunud vahekorrad seda taas võimaldasid 1427 aastal. Tookord tellis ordu ühe müürisepa Tallinnast, kes pidi ehitama "nyen thorn tor Peyghbarmunde"[2]. Samal aastal ähvadavad venelased ka selle lossi hävitada[3], mis jäi aga seekord teostamata.

Kas uuesti asutatud lossi juures kasutati endiseid alusmüüre, pole teada. Oma tüübilt on aga Vasknarva üsna erinev eelmistest 13. ja 14. sajandi ordulinnustest. Lossi piirab piklik-nelinurkne ringmüür, mille loodenurgas asub ümar flankeeriv torn - siin juba kohandatud uutele relvadele, rondeel ehk suurtükitorn /joon. 22/.

Ringmüüri põhjatiivas asub sissekäik lossihoovi, kaitstud väljast tornilaadse ehitisega. Et suur ümartorn oleks hilisem juurdeehitus, on ebaõige arvamine[4], kuna see ei vasta üldisele ehituskäigule, mis enamasti algas tornist või ringmüürist. Et käesoleval juhul alati ehitamist tornist, tõendab ka eelpooltoodud tsitaat. Ringmüürist piiratud õue kagunurgas asus nelinurkne vähem ehitis, kuna õue keskel oli linnuse peahoone - piklik-nelinurkne massiivsete müüridega maja. Praeguseni on säilinud peahoonet poolitav müür; kaks poolt arvatavasti jagunesid veelgi vähemateks ruumideks, mis olid eraldatud kergemate seintega - jätmata jälgi praeguseni. Siseruumistik oli kindluselaadne, kaetud võlvistikuga nagu see näha osalt säilinud keldriruumidest, mis uputuse ärahoidmiseks on ehitatud peaaegu maa peale. Kogu ehitis on paekõvist, vähese maakivi lisandusega, kuna sugugi pole kasutatud telliskivi. Välisküljel esineb tagasihoidlik dekoratsioonimotiiv suurte ümarate petikniišide näol /pilt XLIII a,b/.

Kogu ehitis näitab täielikku loobumist seniseist ehitustraditsioonest: endise konvendihoone asemel õuega keskel on tavaline hoone kesk nelinurkset ringmüüriga piiratud linnuseõue. Polnud ju mõtet ehitada

VASKNARVA. Lõwis of Menari j.

väikest piirikindlust neljatiivalise ehitisena - piisas vaid ühest hoonest.

Suurem tuleproov tuli Vasknarval läbiteha Vene-Liivi sõja algaastal, mil tugev vene vägi piiras väikese meeskonnaga varustatud lossi, mis kapituleeruski[5]. Loss sai arvatavasti siis ja hiljemgi tugevasti kannatada, sest Rootsi kataster 1600 aastast on Vasknarva kohta märkus "ist verstoret"[6]. See hävitamine polnud siiski põhjalik, ning rootslaste poolt 17. sajandi alul ettevõetud parandustest piisab, et lossi teha elamiskõlvuliseks[7]. Lõpulikult hävis loss arvatavasti 17. ja 18. sajandi vahetusel, kuna seda ei mainita enam Põhja-sõjas.

T o o l s e oli nagu Vasknarvagi piirikindlus, peamiselt aga kaitseks sealsele sadamale, kust viis tee Viru lausikmaa viljarikkasse piirkonda. Juba eelajaloolisel ajal oli koht etendanud tähtsat osa, kõrgustikule oli ehitatud linnamägi, mida maapoolt kaitsesid kõrged müürid[8]. Et sadamat meriröövlite eest kaitsta, algas ordumeister Wolthus v. Herse aastal 1471 merekaldale kivist lossi ehitust[9]. Tööd taheti kiiresti lõpule viia, milleks käsutati kokku talupojad Karksist, Viljandist, Põltsamaalt, Marienburgist, Järvast ja

Rakverest[10]. Nimi Fredeburg pidi näitama lossi kui rahutooja sihti - ometi kujunes kõik teisiti Herse vangistamisega ning peagi saab uus linnus omale nime sealselt eesti rannakohalt: Toolse[11]:

Otse merekaldale rajatud loss kujutas idast läände suunduvat pikerikku hoonet, kuid ilma sisemise õueta /pilt ~~XLIV, XLV, XLVI a,b~~ XXII, XXIII/. Peaehitise lõunaküljel asus kolm etteulatuvat neljatahulist torni, loogekül-ge kaitses suur ümarik rondeel. Maapoolt oli kindlus kaitstud valli ja kraaviga varustatud eelkindlusega, mille ees seisis teine poolsuurem eelkindlus - samuti varustatud kraaviga. Nagu üldkujult, nii siseruumeltki pole Toolsel miskisugust sarnasust endiste reeglipäras-te linnustega. Küll esineb ka siin ümara nurgatorni motiiv, linnus aga ise on erandnähe. On vabanetud kind-latest vormidest ning ehitatud rohkem arvestades elamis-külge kui kaitsekülge, milline arengkäik üldiselt ise-loomulik linnusteehitistele peale 14. sajandit. Kui varemalt selline ruumistik oleks asetatud mitmesse los-sitiiba, on nüüd kõik koondatud ühte hoonesse.

1558 aastal venelaste maale tungides langes Toolse mõõgahoobita, kuna sealne meeskond põgenes[12]. Hiljem vahetas Toolse veel paaril korral oma peremeest, kus-

juures ehitis nähtavasti tublisti kannatas, kuna 1600 aasta katastris on Toolse kohta märkus: verstoret[13]. Küll tuleb seda märget võtta teatava kriitikaga, sest 1615 aastal peatus Hollandi saatkond reisil läbi Eestimaa Toolses, mispuhul saatkonna sekretär A. Goeteeris joonistas lossist pildi, kus kujutatud Toolset täies korras olevana[14]. On näha suur ümartorn lossi loodenurgas, varustatud pealt rinnatisega- nagu osa peahoone äärtki. Lossiseinas on katseks piginuki laadne väljaehitis. Mere poolt on linnus piiratud teivas- maapoolt aga rivist müüriga, mis ornamenta punutud aia aiaga, ja puust sarik-kujulise piginukiga kaitstud on. Tagaplaanil puude vahelt paistev korsten kuulub arvatavasti mõnele kõrvalehitisele. Kogu loss on stiililt kohmetu ja ei anna tervikmuljet, nagu seda oma võimsusega tegid küpses stiilis konvendimajad. Lõplikult lagunes Toolse arvatavasti juba 17. sajandi lõpul - Põhja-sõja ajal ei mainita seda enam kindlustatud kohana.

Piiskopilossidest ehitati 15. sajandil P o r k u n i Virus ja K i v i l o o Harjus, mõlemad Tallinna piiskopi lauamõisad, kes ei omanud oma territooriumi Vanal Liivimaal.

P o r k u n i linnus ehitati aastal 1479 piiskop

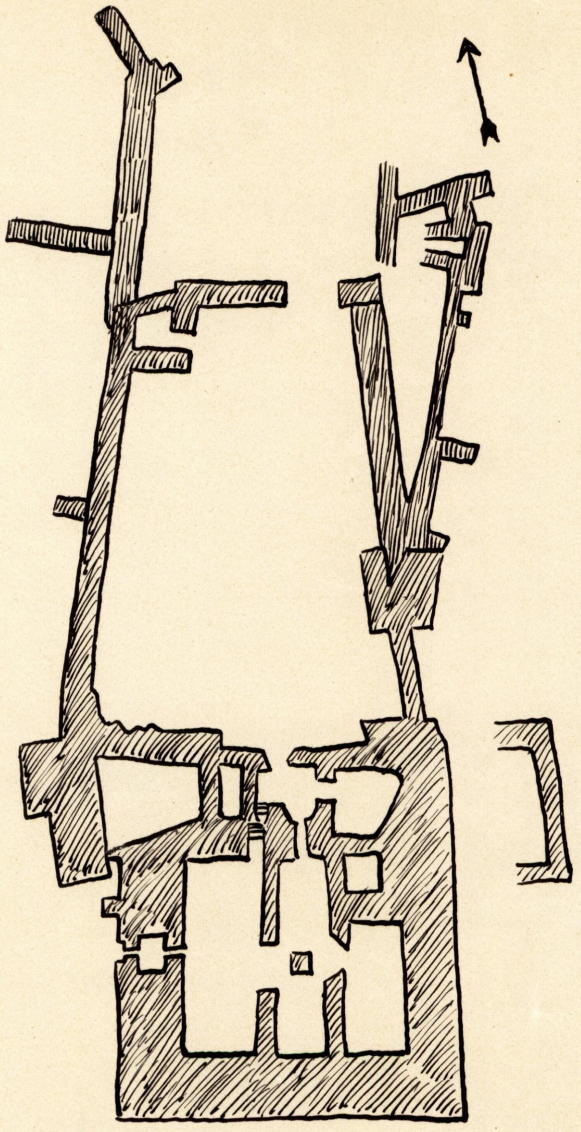
Simon von der Borch'i poolt[15]; juba 1480 a. on tähitud esimene ürik "in castro nostro Borchholm"[16]. Loss asus mäeseljandikul, kus varem oli eestlaste maalinn[17]. Kavatiselt moodustas linnus reeglipäratu nelinurga, mille keskel õues asusid lossikirik ja teised hooned - mitte moodustades konvendimaja tüübilist gruppi /pilt ~~XXIV XLVII~~/. Linnuse peaväravat kaitses alt nelja, ülevalt kaheksatahuline väravtorn, mida kasutati ka elamiseks[18]. See haruldase vormiga torn oli alt põllukividest, ülevalt paest ning on suurelt osalt säilinud praeguseni /~~pilt XLVIII~~/. Peale väravtorni on olnud ringmüür varustatud veel seitsme tornilaadse ehitisega[19]. Kogu linnuse ütleb Körber olnuvat küll ilusa, kuid mitte väga tugeva[20]. Vene-Liivi sõjas vallutasid ja põletasid venelased korduvalt Porkunit[21]. Nii lagunes elamiseks kõlbmatuks muutunud hoonestik juba 17. sajandil.

Piiskopilinnus K i v i l o o on asutamisajalt veidi vanem Porkunist. Sealne lauamõis esineb juba 1423 aastast korduvalt[22], loss alles 1474 aastast[23]. Nii pole ~~tõsi~~ õige teade, et Simon von der Borch lossi ehitas[24], nagu ka mitte see, et Kiviloos on asunud kloostter[25]. 16. sajandil jagas linnus ühist saatust Porkuniga[26] ning juba 1570 aastal nimetatakse seda "vösten"[27],

olgugi et ehitis alles hiljem lõpulikult lagunes. Faehlmanni järgi koosnes linnus kahest ebaühtlasest tiivast, mille ühes nurgas asus suur ümarik elamistorn /~~pilt XLIX~~/.

15. sajandi vasallilinnustest on vaid üks näide: V i g a l a Läänemaal. Ürikutes 1420 ja 1428 aastast esineb vaid "Hof" Vigala[28], alles 1453 aastal ka "Haus"[29]. Nii on loss ehitatud 1428 ja 1453 aastate vahel. Põhikujult moodustab Vigala väikese ülipaksude müüridega ehitise /joon. 23/: Põhjast piiravad lossi kaks eelkindlust, milledele liitub idas "zwingeri"-laadne eelkaitse. Müüride järgi otsustades näib, et kvadraatne elumaja moodustab linnuse vanema osa[30], kuna eelkaitsed on uuemast ajast, alles müüriehituselt palju nõrgema konstruktsiooniga. Peahoone loodenurgas asus massiivne nurgatorn, teine samane võis olla idas. Linnus oli arvatavasti väga kõrge[31], moodustades tornilaadse ehitise - sarnane Inglismaal esinevatele keeptoweritele. Võimalik, et feodaalarhitektuur peale vabanemist ordumõjust võttis sellise tüübi omaks: praktiliselt oli see ju ka vastuvõetavam vähe ruumi vajavale vasalliperekonnale, pakkudes sealjuures küllaldast kaitset kallaletungide puhul.

Joon. 23.

Vigala. Hanseni j.

S T I I L J A M Õ J U T U S E D.

Vastandina vabama vormiarenguga sakraalarhitektuurile määrab kaitseehitiste kuju rohkem tema otstarb kui vastavad stiilisuunad ja mõjutused. Nii saavad linnustes kujumäärajaiks hoopis erilised tegurid, olgugi et ka üldine arhitektuuriareng jätab teatud pitseri neile ehitustoodetele. Peamõjuriks on aga ikkagi kaitseotstarb, mis omakorda sõltuv sõjapidamisviisist. Kuidas see vormis Eestimaa linnusarhitektuuri selgus eelkäivas kirjelduses, millises suhtes aga on mainitud ehitistegrupp üldiste selleaegsete stiilivooludega, selgitagu üksikud näited, niipalju kui seda võimaldab vähene materjal.

Linnusarhitektuur elas oma klassilist ajastut 12. ja 13. sajandil - s. t. romaani stiili õitsengu ja hilisemate avalduste ajal. Romaani stiili raskepärasus ja massiivsus sobis eriti kaitseehitistele, mis nii ühendasid selle oma ülesandeist dikteeritud vormega. Teisiti oli see järgneval gootika ajastul, kus iseloomustavaks sai vormikergus, millel polnud enam midagi ühist kaitsearhitektuuriga. Nii ka selgitatav nähe, et uuel stiiliajastul sünnib vaid osaliselt vormimuutus - enamikus jääb valitsema romaani raskepärasus, kuna

järeleandmised uuele ajanähtele tehakse peamiselt siseruumistikus.

Kõik öeldu on maksev ka Eestimaa keskaegse linnusarhitektuuri kohta. Siinsed esimesed linnused on pärit 13. sajandi keskelt - nii siis ajast, mil läänes valitses üleminekustiil. Massiivsete müüridega kindlused jäävad aga täielikult püsima romaani vormidele, ilmutades vaid erandlikult üleminekustiili joont. Nii see on Eestis vaid Haapsalu piiskopilossis, kus uksekaared veidi juba teravnenud, nagu ka lossikirik läbiviidud üleminekustiilis. Viimane aga kuulub juba sakraalehitiste hulka, millised nagu öeldud, üldiselt olid palju tundelikumad stiilivõngetele. Enamikus jäävad aga romaani vormid valitsema isegi 14. sajandil väljaehitatud linnuste juures. Nii tõendavad seda Viljandi ordulinnuse peahoone kohalt leitud romaani vormide ja kaunistustega raiddetailid - sammaste kapiteelid ja baasid, profileeritud kivid, võlviroided ja muud ehitusosad[1]. Romaani massiivsusest annab tunnistust ka Tartu piiskopilossi peatiib. Samu stiilitunnuseid kandis arvatavasti Taani asehalduri palas Tallinna linnuses. Nagu teada, valmis enamik linnuseid järgulise ehituse teel, millel oli teatud mõju ka stiilitunnuste

arengule: uuemad osad omasid juba muutunud vorme. Uus stiil avaldub tagasihoidlikumalt välisarhitektuuris, suuremal määral sisearhitektuuris, millist nähet võib dateerida 14. sajandi teisse poolde. Juba Tallinna linnuse peatorni "Pikk Hermanni" konsoolsims annab tunnistust algavast gotiseerumisest. Samuti on teravnenud ka uksekaar Rõngu telliskiviehitises, olgugi et seesmine maakivimüür /pilt XXV/ näitab veel romaani vorme. Täielikult pääseb aga uus stiil valitsema mainitud ajast päritolevate ehitiste sisearhitektuuris. Tüübiliseks näiteks on Kuresaare piiskopiloss. Siin on peakorra tähtsamad ruumid - kabel ja kapiitlisaal - juba läbiviidud täies ulatuses gooti stiilis. Olgugi lihtsamad tol ajal kasutatud vormidest, annavad need siiski tunnistust uue stiili kasutamise järjekindlusest ja puhtusest. Nii võis see olla ka teisteski - senini mitte säilinud telleaegsete ehitiste siseruumides. Mil moel aga uut stiili kasutati romaani raskepärasuse kõrvaldamiseks väliskülgelt, näitab Vastseliina petikniišide dekoratsioon, milline esineb tagasihoidlikult sellest varem ning hiljemgi: Koluveres ja Vasknarvas. See oli aga kõik, mis gootika saavutas linnustes - enamikus jäid need ikkagi raskete vormide juurde, nagu

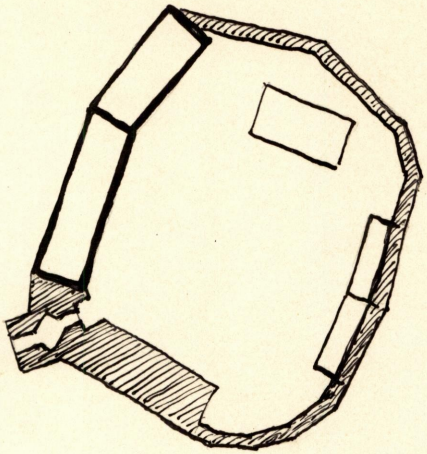
seda näitab 15. sajandil ehitatud Toolse.

Tähtsam praegusel juhul detailsest stiilivõngete jälgimisest on linnuste üldise kavatise, plaanitüübi analüüs. Nagu eelpool selgus, tegi Eestimaa /kui ka kogu Baltikumi/ linnusarhitektuur arengukäigu reeglipäratust tüübist reeglipärase kastellitüübini, et sealt uuesti allaminna, redutseeruda. Milliseid teid tulid Liivimaale elemendid, mis ordutraditsioonide põhjal kujundasid spetsiifilise ehitustüübi - konvendihoone?

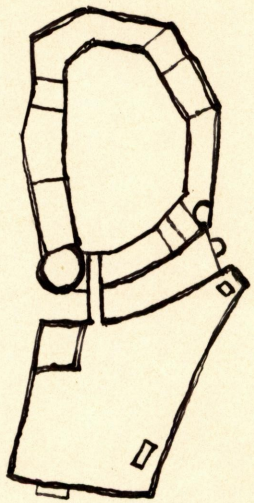
Siin tulevad arvesse samad mõjupiirkonnad kui seda kogu tookordse kunstielu arengus. Balti-saksa kunstiajaloolaste järgi, eesotsas W. Neumanniga, valitses kuni hilisema ajani arvamus, nagu oleks Vana Liivimaa keskaegne kunst peamiselt vaid Saksa koloniaalkunst. Seda aga ei saa kogu ulatuses võtta õigena. Tõsi küll, alul, kui värskes provintsis puudusid veel omad traditsioonid, võis peamiseks varasalveks vormikujunemisel olla emamaa, kuid juba varakult annavad tunda selle kõrval ka teised mõjutused ning maa iseseisvus, mis aitas kaasa iseseisvale arengule kunstielus. Puht geograafilis~~elt~~-majanduslikel kui ka poliitilisi kaalutlusil võib arvesse tulla peamiselt kolm ala, kust Baltikumi linnusarhitektuuri arengu mõjutused pärit:

P õ h j a - S a k s a, P r e i s i ja S k a n d i n a a v i a.

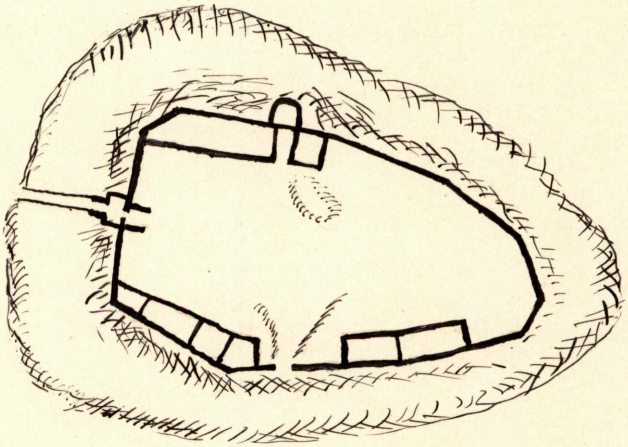
Saksa majanduslik-religioosset ittatungi varustas inimmaterjaliga peamiselt Põhja-Saksa. Nii on loomulik enne kõike otsida Baltikumi linnuste ühte algtüüpi sealsest kindlusarhitektuurist. Nagu teada, moodustasid esimesed Baltikumi linnused ovaalse põhikujuga ehitistegrupi: Otepää, Lihula ja Helme - neile on sarnased Läti alal olevad Burtnek, Trikatua, Ruhja (joon 24) ja palju teisi maalinnadele ehitatud losse. See tüüp areneb rohkem endiste vormide dikteerimisel kui välismõjudel, milliseid leida vaid ehitusüksikasjus - müüres, tornes. Kuna suur osa linnustest on hävinud, pole võimalik teha täpsamaid järeldusi nende põhjal. Nagu üksikuist veel säilinud ehitusosist näib, olid varajased linnused emamaa elementidele põhinevad, vaid tugeva lihtsustamisega, rustitseerumisega. Samu tugevaid müürimasse ja nelinurkseid torne leidub Põhja-Saksaski, siinne algeline maakivitehnika andis neile aga lihtsama kuju, nagu see arusaadav värskelt vallutatud maal. Puudus ju ordul alul veel vastava kooliga ehituspersonaal, nagu üldse pooleldi korraldamata olud ei võimaldanud püstitada viimistletuid losse. Tüübikujunemisel

A. Burtnek.

B. Trikatua.

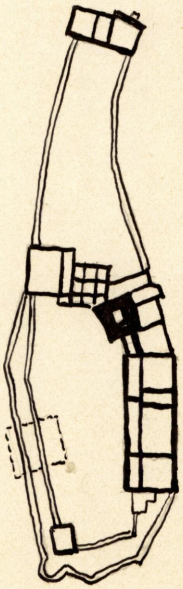

C. Rubja.

aga peale maalinnadest dikteeritud vormi esines otseseid kopeeringuid emamaa suurematelt linnustelt. Tüübiliseks näiteks viimatimainitule on Läti alal asuv Turaida, mis oma põhikujult sarnaneb Saksamaa ühele suuremale linnusele - Wartburgile /joon. 25/. Samuti näitab saksa mägilinnuste traditsiooni ülekandmist Baltikumi Paide oma esimeses ehitusjärgus - kaheksatahulise haldustorniga.

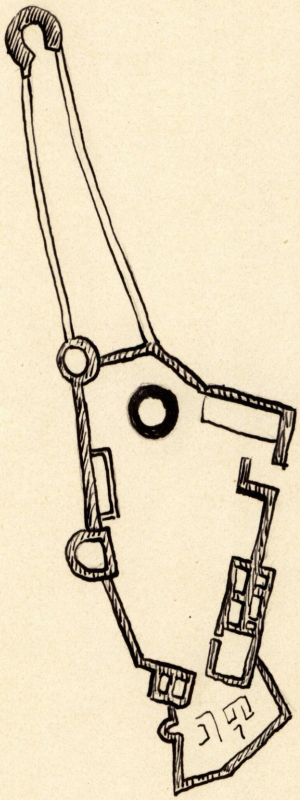
Juba varakult arenes Reinimaal kvadraatse põhikujuga lossitüüp, mis omakorda oli mõjutatud normanni Donjonist - tornelamust. Sama tüüp domineeris ka Westfaalis, Ala-Saksas, nii siis alades, kust voolas ristisõitjaid Baltikumi[2]. On loogiline otsida sealt ühte tõuget Eestimaa linnusehitiste suunaarengus nelinurkse põhikuju poole. Seda vormiarengut omakorda põhjustas mõlema ala lame maapind, soodustades veekaitset, nagu ka teatud osa oli maa agraariseloomul, mis eelistas veeteede äärseid punkte mägiseile kõrvalisile kohile. Kuid juba varajastes mägilinnusteski peitub kvadraatse lossitüübi algkuju, näiteks Otepääl, kus see nelinurkse hoonena ovaalse ringvalli keskel meenutab ühte varajast linnusekuju - motte'i[3].

Sama algtüübi kajastusena esineb osalt ka Pöide lossi

A. Vartburg.

Essenweini j.

B. Turaida.

Waxelbergi j.

peahoone, kusjuures juba liitena esineb uue kuju alge - täisnurkselt asetatud hoonetetiivad. Eriti levinenuks lossitüübiks sai tornelamu 14. sajandist alates Reinimaa vasallilinnustes[4], milline traditsioon näib kajastuvat Eestimaalgi: Vigala ja problemaatiline Järve on siin näideteks. Kuid ka suuremate losside tüübikujunemisel hilisemal ajal näib olevat teatud side emamaaga: Vasknarva on lähedalt sarnane samatüübilistele linnutele Reinimaal 15. sajandil[5]. Nii osaliselt on õige Schuchhardti väide, et ordulosside algtüübiks on normanni Donjon[6]. See aga ei lükka ümber tõsiasja, et spetsiifilise orduhoone kujunemisel 13. ja 14. sajandil on osa elemente toodud ordu algtegevuskohast - idamaalt.

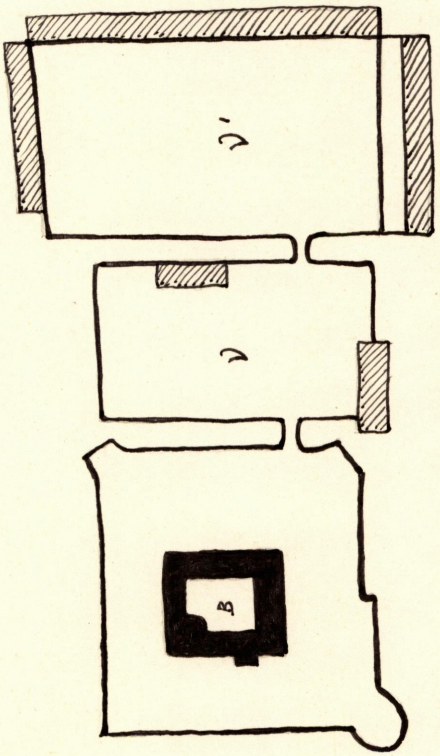
Erilise tähtsusega on käesoleva töö seisukohalt kahe Saksa ordu provintsi vastastikuse mõjutuse küsimus. Pealiskaudsel vaatlusel tuleks Eestimaa kindlusarhitektuuri arengut siduda peamiselt Preisi arenguga: oli ju mõlemais mais ehitajaks ükssama organisatsioon, nagu ka sarnaneb nende asutamisajalugu. Lähemal vaatlusel selgineb aga teistsugune arengkäik.

Teame, et Preisis algas vallutuskäik hiljem kui Baltikumis, mistõttu maa korraldus ei võimaldanud

siin üheaegselt ja ühise hooga Baltikumiga alata maa kindlustamist. Nii pole mõeldav ajastul peale maa vallutamist mõjud lõunast põhja. Kuid maa vallutamiskäik ja muud analoogsed asjaolud andsid juba varakult mõlemas maas ligikaudu sarnaseid ehitusprodukte. Nagu Baltikumis, nii ka Preisis tuli maa kindlustada kiirustades, mis viis viimaseski sealsete maaelanikkude - prusside - linnustele ehitamisele[7/]. Need olid vormilt ligidalt sarnased eestlaste muinaslinnadele, nii ka nendele ehitatud lossid kujunesid põhitüübilt ligidasiks Eestimaa varajastele lossidele. Sellest aga ei saa järeldada eelpooltoodud põhjusil vastastikust või koguni vaid Preisi mõju: siin oli paralleelne arengkäik ühtlasil antud elemendel.

Olukord muutus 14. sajandil, mil Peetrimaa näitas ehituskunstis mitmeti suuremat hoogu Maarjamaast. Siitpeale on dateeritavad mõjutused ordumail põhjasuunas , mille tüüpiliseks näiteks on Viljandi orduloss, olles kavatiselt ligidalt sarnane Marienburgi kõrgmeistri lossile. Samuti Viljandi eellinnuste süsteem, põhinedes küll varem levinud äralõike-süsteemile, on mitmekordistatud Preisi eeskujudel /joon. 26/. Ka Preisis 14. sajandil alanud vormimuuted peegelduvad Eestimaa

Joon. 26.

Rastenburg.

Boetticheri j.

kõrgstiili linnustes: kui Haapsalus on ehitistegrupp veel viiludega, on Pärnu ja Kuresaare tüübilised majadeblokid, nagu neid esineb samal ajal Preisis. Kavatise lõppkujju arenemisega ilmnes kuiv skematism, mis andis vaid hädavajaliku, olles tagasihoidlik vormi üksikasjus[8]. Telliskivi ehitusmaterjalina ja vabanemine reduktsiooni ajal kindlatest ordu reeglitest tõid 14. sajandi teisel poolel Preisi kaitsearhitektuuri mänglevalt rikka dekoratsioonikülje[9]. Selle kajastuseks Baltikumis on Vastseliina piiskopilinnus, kus rohke petikniišide motiiv näitab loobumist senistest kainetest ordutraditsioonidest: linnus püüab vabaneda raskepärasusest, lähenedes iluehitisele-palasile. Lõpuks on ka linnuste kindel ruumide jaotus kui mitte Preisi mõjul, siis vähemalt mõlema maa ühine saavutis.

Lugeda Vana-Liivimaa linnusarhitektuuri vaid Preisist sõltunuks on samavõrra ekslik, kui üldises kunstielus otsida mõjutusi ainult ühelt maalt. Tänu geograafiliselt soodsale asendile oli provints juba varakult omandanud teatava iseseisvuse, mis tõi siia ristlema kultuurimõjutusi mitmelt maalt. Arvestades tookordsete kaubandussuhetega, kus Ojamaa omas tsentraalse

tähtsuse, tuleb ka Skandinaaviale omistada teatav osa Baltikumi kaitsearhitektuuri kujundamisel. Juba piiskop Meinhard kutsus müüriseppi Visbyst rajama esimest kivilinnust Baltikumis[10/] - kas ei saanud see pretsedendiks ka hilisemaile korrile? Eelpoolöeldu põhjal see näib olevat tõenäoline.

Ligemalt Eestimaa põhjarand puutus kokku Skandinaavia kultuuriga Taani valdusajal, mis aga tõi vähe erinevat hilisemasse linnuste ehitamise käiku: Taani provints oli liig nõrk selleks, et üritada midagi suuremat, mis oleks jätnud jälgi edasisele arengule. Mõjutused Skandinaaviast käisid koos kaubandussuhetega läbi Ojamaa.

On üks Vana-Liivimaa linnusarhitektuuri põhijooni, mis ei lase end seletada Põhja-Saksast ja Preisist tulnud mõjutustega: ümartornid. Tõsi küll, Reinimail need esinevad tihedamini kui Preisis - seda aga alles 14. ja 15. sajandil. Baltikumi varajasis tähtsamais linnusis aga esineb juba see motiiv, mis hiljem sai domineerivaks kogu maa arhitektuurile. Nii näeme ümartorne 13. sajandil rajatult Võnnus, Neuermühlenis ja Tartus. Mainitud tornikuju esineb üldiselt hilisemal ajal domineerivamalt, kuna vanemaks

tornikujuks on - eriti aga Preisis - neljatahuline torn. Erandina siin on Prantsusmaa, kus üldiselt ümartorni domineering algab juba 12. sajandil[11]. Kuid samu traditsioone jälgib ka Rootsi linnusarhitektuur. Juba 12. sajandil ehitatakse Skåne randa rida ümaraid torne, milledest osa /Kalmar, Borgholm/ laiendatakse hiljem linnusteks[12].Kuid ka sealses hilisemas linnusarhitektuuris domineerivad ümartornid[13]. Jääb oletada, et see motiiv kandus Ojamaa kaudu Vana-Liivimaale, omades siin erilise leviku. Preisis algab ümartornide levik alles 14. sajandi keskel kui Prantsuse mõjutusprodukt, mille tüübiliseks näiteks on "Pikk Hermanni" teisik Schwetzis[14].

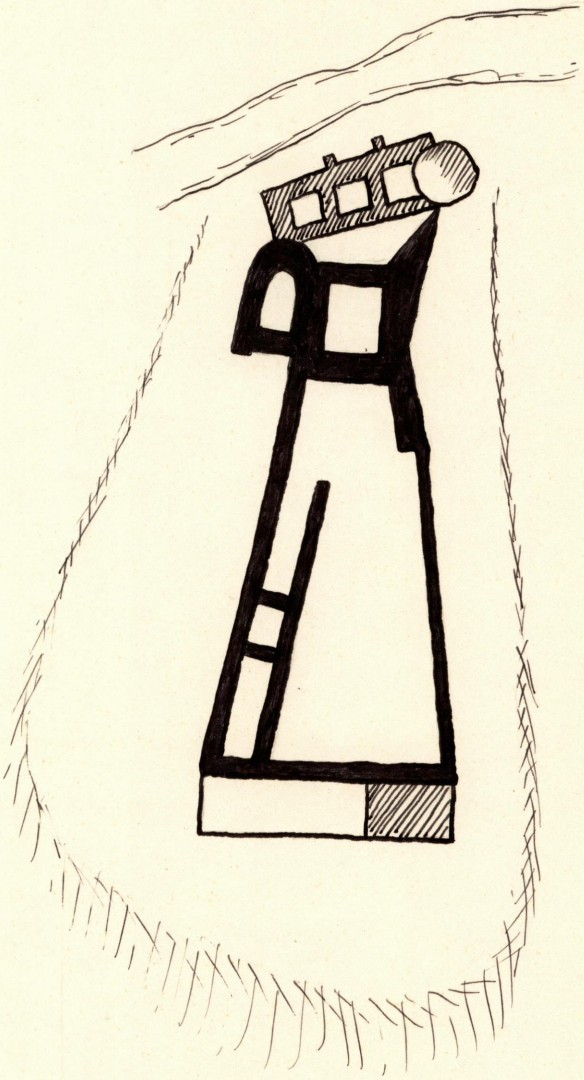
Ka teisi vähemaid tegureid oli Eestimaa losside põhiplaani kujundamisel. Peale ordu- ja piiskopilinnuste oli maal veel kaks tähtsamat tsistertslaste linnuskloostrit: Kärkna ja Padise. Esimene neist põlveneb vallutusajastust, teine 14. sajandist[15]. Tsistertslased olid keskajal tuntud osavate ehitusmeistritena, mis lubab oletada, neil tõtud osa ka Eestimaa linnusarhitektuuri saamisloos. Võib olla põhjustasid nemad osalt ka siinset veekaitse valikut, kuna armastasid rajada õmi ehitisi orgudesse, jõgede lähedusse[16]. Suurem osa on

tsistertslasil aga orduarhitektuuri siseruumistikus, millist nähet omakorda põhjustas ordu kloosterlik sisekord. Üksikute välisosadena viitavad tsistertslaste osavõtule Paide väravaehitis, mis sarnaneb Padise väravale, nagu ka ühise joonena mõlemal esineb echauguette tüüpi nurgatorn[17/].

Kõik need mõjutused vormisid Baltikumis erilise ehitustüübi, **mis on teatud isesdisva omapäraga. Tekib eelpool küllaltmainitud nähe - l o k a a l t r a d i t s i o o n - mille põhjus peitub linnusehitiste iseloomus. Neid ei ehitanud igakord mitte, nagu kirikuid, kunstiliselt koolitatud inimesed, vaid linnused olid tarbeehitised täiel määral, mis mõjutas ka nende vormi: võeti seda omaks, mis meeldis ja näis olevat kasulik naaberlinnustes, mistõttu kujunes erilisi sugulusjooni ühe ala linnustegrupil[18/]. Näiteks sellele olgu Tartu ja Daugavpilsi sarnasus /joon. 27/, mis tõendab lokaaltraditsiooni olemasolu juba 13. sajandil, kuna järgneval ajastul see muutus üldiseks. Ka teine põhjus on mainitud nähtel: maal oli kasvanud juba kindel ehituspersonaal, kes igale oma loodud linnusele jättis teatud sugulusjooni.**

Iseloomulik ehitusosa, mis saab kohalikuks

Joon. 27.

Daugavpils.

Neumanni j.

erijooneks, on suur ümar nurgatorn. Saksa Bergfriedi laadset iseseisvat haldustorni eiarenenud kunagi välja ordulinnustes, kuna sellel polnud suure meeskonna juures praktilist tarvet[19]. Rudimentaarseltoomasid ordulinnused aga siiski peatorni, mis sageli oli vanem osa kogu ehitises. Selline linnuse ehitamisviis varem rajatud torni juurde on pea üldiselt tuntud - nii Skandinaavias, Preisis ja ka Belgias[20] - mis omakorda laseb oletada samasugust astmelist ehitust Liivimaal. Küll kaotavad tornid kõrgstiili linnustes oma tähtsuse, kus peakaitse võtab omale majadeblokk, nagu see ilmneb Kuresaares ja Pärnus - osa linnuseid aga koondab peakaitse suurde nurgatorni /Viljandi/. Sellest motiivist haaravad kinni provintsilinnused, arendades nii erilise massiivse nurgatorniga kindlustüübi.

Oma joone kujunemisel aitas tõhusalt kaasa ka teine nähe: r u s t i t s e e r u m i n e. Läänest võetud vormid muutsid vastavalt maa oludele oma iseloomu. Üheks iseloomustavamaks jooneks Eestimaa linnusarhitektuuris on vormi-lihtsus: ehitusajastul valitsevad vormid on toodud siin lihtsustatult, nagu ka kogu linnusetüüp on perifeerne - nii mõõtudelt kui väljatöötuselt. Üheks põhjuseks võiks olla ordu koosseis, mis moodustus

ju suurelt osalt inimestest, kes, aetud peamiselt praktilisest kasust, omasid vähe vaimseid-esteetilisi huvisid. Ka on teatud osa raskusel, mis ordul oli, muretseda maale paremaid ehitusmeistreid. See oli võimalik peamiselt suuremate linnakindluste juures, kus ka eelpoolkirjeldatud nähted vähem esinevad.

Linnuste väliskülje üheks kujundajaks oli ehitusmaterjal, mis ka vaadeldud ehitised jaotab kahte rühma : Lõuna-Eesti maakivi-- ja Põhja-Eesti paekivilinnused. Viimased saavutasid kiiremini sirge joone kui maakivilinnused - alles telliskivi levik ehitusmaterjalina tõi siin ühtluse.

Nagu lokaaltraditsiooni põhjal kujunes kogu Baltikumi linnusehituse erijoon, on tunda seda ka vähemais keskusis. Tartu piiskopkond oma suhteliselt arvukama materjaliga laseb teha siin järeldusi. Mainitud alal valitseb erijoonena ümartorniga diagonaalselt asuv nelinurkne ehtis linnuse õues, nagu see esineb Uue-Kastres, Kirumpääs ja ka Vastseliina lõunaosas. Sealsetest vasallilinnustest näivad vastamisi olevat mõjutatud Rõngu ja Kavilda.

Kokkuvõetult: Eestimaa /resp. Baltikumi/ keskaegseid linnus-losse ei saa arvata otseseks Preisi, nagu

ka mitte ainult teiste arvessetulevate maade mõjutus-produktiks. Elemente on toodud siia nii germaani kui ka kaudselt romaani kultuurkeskustest, milliste põhjal kujunes teatud omapäraga B A L T I L O S S I T Ü Ü P.

L Õ P P.

T S I T A A D I D

I. L o s s i d 13. s a j a n d i s t.

1. -L. H. XII, 6.
2. - L. H. XIV, 6.
3. - L. H. XX, 5.
4. - L. H. XXIX, 3.
5. - Kelch, lk. 86.
6. - Mitt. I. lk. 352.
7. - Gernet, lk. 126; Brieflade I. lk. 127.
8. - BB., lk. 150.
9. - Archiv VI. lk. 139.
10. - Mitt. I. lk.353; Ceumern, lk. 11.
11. - BB. 518 (lk. 476).
12. - Laid, Muinaslinnad - lk. 96.
13. - L. H. XVIII, 7.
14. - L. H. XXIV, 3.
15. - Renner, lk. 23. Russow, lk. 13.
16. - UB I. 61.
17. - UB I. 156; UB I. reg. 175 - Bunge arvab, et Steinberg on identne Leal'iga.
18. - UB V - 2505.
19. - Russow, 125a.
20. - Hupel I, lk. 383.

21. - Inflanty, lk. 240.

22. - Arndt II, lk.342; Hagemeister, lk. 178.

23. - UB IV - 1918.

24. - Inflanty, lk. 240.

25. - Munthe II, 2 - lk. 322.

26. - Hildebrand, Livonica - nr. 21, lk. 8.

27. - Kelch, lk. 86. M. Freymuth

28. - Livl. Reimchronik - 6620 - 6626.

29. - Freymuth, Koguteos "Tartu" - lk. 16.

30. - Gadebusch II, 2 - lk. 590.

31. - Munthe II, 3 - lk. 356.

32. - Otto, lk. 9.

33. - Koguteos "Tartu".

34. - UB. I - 332.

35. - Hochmeisterchronik - 124 (lk. 584). Wartberge - lk 13.

36. - UB. II - 1036.

37. - Arndt II, lk. 342.

38. - Körber, Merkwürdigkeiten I., lk. 130 - 131.

39. - UB. II, 859, 861, 608.

40. - BB. 305.

41. - UB. 9. - 834.

42. - Oxenstiernas Skrifter I. lk. 460 - 494.

43. - UB. I, 536.

44. - UB I. - 169.

45. - Holzmayer, lk. 25 - 26.

46. - UB I. 586.

47. - UB II. reg. 737.

48. - Renner, lk. 92; Wartberge 21 - 22.

49. - Laid, Ajalooline ajakiri 1933a. nr. 1. lk. 19.

50. - A. Vaga, Eesti kunsti ajalugu I. lk. 175.

51. - Russow - 5a.

52. - UB I. 239.

53. - Mitteilungen IV., lk. 215.

54. - Szb. 1906, lk. 56.

55. - Schulbach, lk. 18.

56. - UB. III. 453a.

57. - Hansen, Narva, plaan lk. 97.

58. - LCD, lk. 186.

59. - UB II, 809.

60. - UB II - 834.

61. - Hansen, Narva, lk. 73.

62. - Hansen, Narva, lk. 25 - arvab torni alla ehitanud ordumeister Hermann von Brüggeney, kellelt ka torn oma nime saanud. A. Vaga - Eesti kunsti ajalugu I, lk. 39 - 40.

63. - BB. nr. 166.

64. - Körberilt aastal 1800 joonistatud plaani tuleb võtta teatava kriitikaga. Täpsama matejali puudusel peab aga järeldusi tegema ainukesest käesolevast

materjalist, mis üldjoontes siiski võib sisaldada tõetera.

65. - Inflanty, lk. 93.

66. - Ibidem.

67. - Munthe III, 5 - lk. 375.

68. - UB. V - 1955.

69. - Laid, Ajalooline Ajakiri 1933, nr. 1. lk. 22.

70.- Sündmuse kohta on vanemas ajalookirjanduses romantilise varjundiga traditsioon: Poola aja lõpul Tarvastu staarost pidanud vangis paashidena kaht poolakat. Need,lootes nii vabanemist, lasknud lossi õhku. - Körber, lk. 367 - 68; Hupeli järele tõendavat seda isegi kirikukirjad. - Hupel I,lk.292.

71. - Inflanty, lk. 17.

72. - Ibidem.

73. - UB I. 461.

74. - UB VI. 2760.

75. - Livl. Reimchronik - 6898.

76. - UB X - 562.

77. - Renner, lk. 87, 90. Russow, lk. 15.

78. - UB.III 1197, Reg.1411.

79. - UB. III. reg. 1499 -"Hapesellis in minori castro."

80. - Russwurm, lk. 14 - 15, märkus 1.

81. - Ibidem, lk. 14.

82. - Munthe I. 1 - lk. 175.

83. - Karling, Matthias Holl, lk. 45.

84. - Ibidem, lk. 58 - 59.

85. - Russwurm, lk. 62 - 63.

86. - L. H. XXIII, 2.

87. - Wartberge, lk. 4; Russow, 5b.

88. - Beiträge - lk. 7 - 8.

89. - Ibidem . lk. 8.

90. - Nottbeck - Neumann, lk. 6.

91. - Ibidem . lk. 5.

92. - Gernet, Weissenstein. lk. 6.

93. - Laid, Ajalooline ajakiri 1933, nr. 1. lk. 19.

94. - D.O.G. lk. 220 - 221.

95. - Essenwein, Kriegsbaukunst, lk. 155.

96. - Burgenlexikon, lk. 122.

97. - Renner, lk. 50.

98. - Gernet, Weissenstein, lk. 16. Munthe I,1-lk.182.

99. - Gernet, Weissenstein, lk. 18.

100. - Arbeiten II. lk. 158.

II. L o s s i d 14. s a j a n d i s t.

1. Wartberge, lk. 24.

2. Wartberge, lk. 42.

3. L. H. XXVII, 2.

4. Kenkmann, Ajalooline Ajakiri 1933, nr. 1. lk. 27.
5. Munthe III, 2, lk. 254.
6. Körber, Merkwürdigkeiten I, lk. 265.
7. Hupel I, lk. 272.
8. L. H. XXVIII, 5.
9. Wartberge, lk. 4. Russow, lk 23.
10. Western-Doll, lk. 72.
11. Ibidem, lk. 71.
12. Western-Doll, lk. 72.
13. Renner, lk. 329.
14. Western-Doll, lk. 67 - 68.
15. Munthe II, 2, lk. 322.
16. Hupel I. lk. 288.
17. Laid, Ajalooline Ajakiri 1933 nr. 1. lk. 19.
18. UB I. 383.
19. UB I. 536.
20. Arndt, lk. 345.
21. Gadebusch I, 1, lk.339.
22. Szb. 1896, lk. 143.
23. Szb. 1896, lk. 146.
24. Karling, Tartu universitets byggnadshistoria, lk.56-57.
25. Szb. 1896, lk. 149.
26. Arndt, lk. 339.
27. UB. III. 1204.
28. Renner, lk. 103.

29. Szb. 1904. lk. 16.

30. Russow, 14a.

31. Bodisco, lk. 1088.

32. Wartberge, lk. 23.

33. Ibidem.

34. Hupel I, lk. 310.

35. Körber, Inland 1839.

36. Arndt, lk. 338.

37. Helms (leheküljed numereerimata).

38. Boetticher IV. lk. 136.

39. Jüngere Livl. Reimchronik, lk. 14.

40. UB. III. 1330.

41. Burgenlexikon, lk. 120.

42. Renner, lk. 194. Löwis of Menari vaade, nagu poleks venelased lossi purustanud (Burgenlexikon, lk. 120) ei vasta tõele, kuna Tartu starostkonna inventaris aastast 1582 on Uue-Kastre kohta märkus:"Werbin oli Tartu piiskopi väike loss... nüüd on ta kokkulangenud ja suurelt osalt hävitatud; tema taga kuni Peipsini, mis lahutab Tartut Pihkvast, pole enam ühtki ordulinnust ja sellepärast näib meile vajalik, et ta uuesti üles ehitataks, kus see oleks Tartu eelkindlustuseks Moskvapoolsel küljel." See kavatsus nähtavasti ongi teostunud ja siit peale ka nimetused Uus- ja Vana- Kastre. [illegible]

43. Gadebusch I, lk. 401.

44. Wartberge, lk. 20.

45. Jüngere Livl. Reimchronik, lk. 15.

46. Wartberge, lk. 37.

47. UB. II, 2. 230.

48. Nii siis sakslased ise süütasid lossi, mitte aga venelased, nagu märgib K. Löwis of Menar (Burgenlexikon, lk. 71.).

49. Arndt, lk. 234.

50. Russow, lk. 117.

51. Wartberge, lk. 21.

52. Jüngere Livl. Reimchronik, lk. 13.

53. Arndt, lk. 111; Karamsin V, lk. 16, 335.

54. Arndt, 113.

55. UB. III. 1144.

56. Stawenhagen, 84.

57. Guleke, Alt-Livland, F.III,T.XXV,a.

58. Mitteilungen I, lk. 103 - 104.

59. Munthe III, 2, lk. 260.

60. Burgenlexikon, lk. 115 - 116.

61. Arhiv VI, lk. 144.

62. UB, 8. - 676.

63. UB. 6. - 2887.

64. BB. 197.

65. UB. II, 1 - 101.

66. Renner, lk. 223.

67. UB,11. 862.

68. UB. 12. 364.

69. Szb. 1912. lk. 158.

70. Ceumern, lk. 14.

71. Arndt. lk. 345.

72. Renner, lk. 203.

73. Renner, lk. 226.

74. A. Löwis of Menar. Denkmäler I.

75. Renner, lk. 223.

76. Arndt, lk. 342.

77. Brieflade I. 475.

78. Inventar 1582, lk. 31.

79. Renner, lk. 215.

80. Inventar 1582, lk. 48.

81. Burgenlexikon, lk. 94.

82. Brieflade I. 121.

83. BB. 570.

84. BB. 628.

85. Inventar 1582. lk. 36.

86. Renner, lk. 168.

87. Virumaa, lk. 82.

88. Pödessche Brieflade, lk. 71.

89. Arbeiten II. lk. 156.

90. Hansen, Familiengeschichte, lk.179.

91. Arbeiten II. lk. 149.

92. Maydell, lk. 122.

93. Renner, lk. 331.

III. L o s s i d 15. s a j a n d i s t.

1. Szb. 1910. lk. 174.
2. UB. 7. - 565, 572.
3. UB. 7. - 648.
4. Szb. 1910. lk. 177.
5. Renner, lk. 187 - 188.
6. Schiemann, Kataster, lk. 36.
7. Munthe I, 2 - lk. 279; 3 - lk. 562.
8. Johansen, Odamees, lk. 70.
9. Russow, 20b.
10. Mitteilungen 17, lk. 19.
11. Virumaa, lk. 73.
12. Renner, lk. 208.
13. Schiemann, Kataster, lk. 34.
14, Johansen, Acht Bilder, nr. 3.
15. Renner, lk. 129; Russow, 21a.
16. Toll-Schwarz, Brieflade III. lk. 321.
17. Laid, Ajalooline Ajakiri, 1933 nr. 1. lk. 22.
18. Körber, Merkwürdigkeiten I. lk. 27 - 28.

19. Arbeiten II, lk. 143.
20. Körber, Merkwürdigkeiten I, lk.27, 28.
21. Renner, lk. 141 - 142, 204, 220, 225.
22. U.B. 7 - 39; U.B. 8 - 897; U.B.9 -890.
23. Brieflade I, 2 - 231.
24. Renner, lk. 129. Russuw 21a.
25. Nyenstädt, lk. 8.
26. Renner, lk. 129. Russow, 47a.
27. Russow, 75a.
28. U.B. 7 - 501.
29. U,B. 11 - 269.
30. Hansen, Familiengeschichte, lk. 232.
31. Ibidem, lk. 235.

S t i i l ja m õ j u t u s e d.

1. Guleke, F. II, T. XVI - XXVb.
2. Renard, lk. 9. Schuchhardt, lk. 286.
3. Schuchhardt, lk. 198.
4. Renard, lk. 13.
5. Ibidem, lk.10. Abb. 5.
6. Schuchhardt, lk. 285.
7. Clasen, lk. 9.

8. Ibidem, lk. 105, 165.

9. Ibidem, lk. 164.

10. L.H. I, 6.

11. Viollet-le-Duc, III, lk. 87. V, lk. 51.

12. Olsson, Castaler, lk. 275, 285 - 286.

13. Skånska Herreborgar, lk. 79, Fig. 4.

14. Clasen, lk. 95, 191.

15. Burgenlexikon, lk. 56, 90.

16. Essenwein, Kriegsbaukunst, lk.104.

17. Burgenlexikon, lk. 122.

18. Piper, lk. 33.

19. Ibidem, lk. 602.

20. Wach, lk. 64.

L O S S I D E S A K S A K E E L S E D N I M E D

ANTSLA	= ANZEN
DAUGAVPILS	= DÜNABURG
EDISE	= ETZ
HAASLAVA	= HASELDORPE /HASELAU/
HELME	= HELMET
JÄRVE	= TÜRRSAL
KALVI	= PÖDDES
KARKSI	= KARKUS
KASTI	= KASTY
KASTRE, VANA	= OLDENTHORN
KASTRE, UUE	= WARBEK
KAVILDA	= KAWELECHT
KILTSI	= ASS
KIRUMPÄÄ	= KIRRUMPÄH
KIVILOO	= FEGEFEUER
KOLOVERE	= LODE
KONGOTA	= KONGOTA
KURESAARE	= ARENSBURG
KURSI	= TALKHOF
LAIUSE	= LAIS
LIHULA	= LEAL
MAASILINN	= SONEBURG

NARVA = NARVA

OTEPÄÄ = ODENPÄH

PAIDE = WEISSENSTEIN

PÄRNU = PERNAU

PORKUNI = BORCKHOLM

PÕLTSAMAA = OBERPAHLEN

PÖIDE = PEUDE /POIDA/

RAKVERE = WESENBERG

RANNU = RANDEN

RÕNGU = RINGEN

RUHJA = RUJEN

SANGASTE = SAGNITZ

SÕMERPALU = SOMMERPAHLEN

TALLINN = REVAL

TARTU = DORPAT

TARVASTU = TARWAST

TOOLSE = TOLSBURG /FREDEBORG/

TURAIDA = TREYDEN

TRIKATUA = TRIKATEN

VAABINA = UELZEN

VASKNARVA = NEUSCHLOSS

VASTSELIINA = NEUHAUSEN /FRAUENBURG/

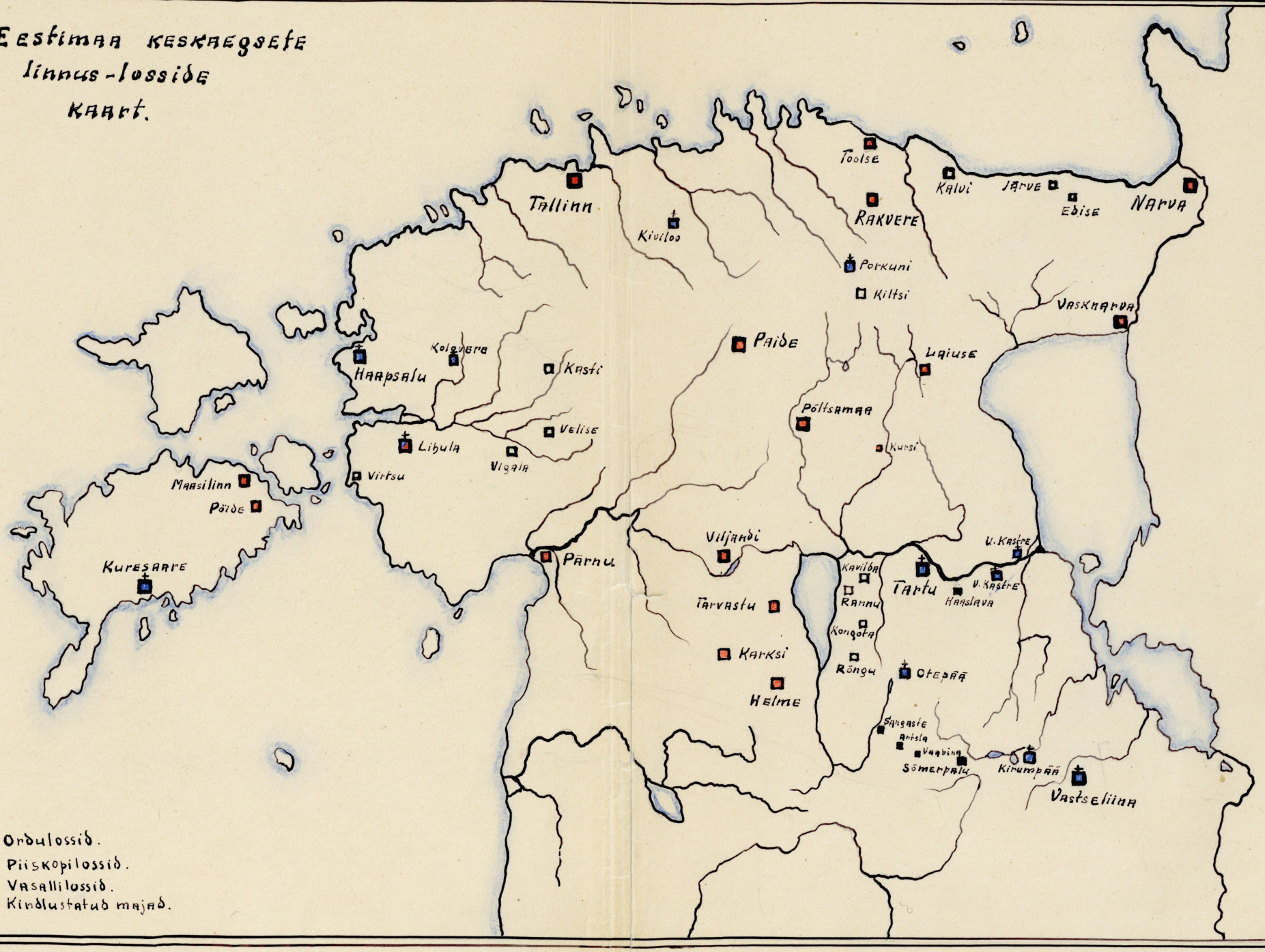
VELISE = FELXS

VIGALA = FICKEL

VIRTSU = WERDER

VÕNNU = WENDEN

Eestimaa keskaegsete linnus-losside kaart.

- Ordulossid.
- Piiskopilossid.
- Vasallilossid.
- Kindlustatud majad.